

فرجام روزگار ساسانیان

۱. افسانه راجع به عصای موریانه خورده سلیمان در کتب قصص و تفاسیر آمده است. مثلاً رجوع شود به: قصص الانبیاء ابواسحق نیشابوری/۳۰۹ و ترجمه و قصص قرآن، چاپ دکتر یحیی مهدوی و مهدی بیانی ج ۲/۹۰۱
۲. راجع به فروریختن کنگره ایوان و نشانه‌های دیگر که در تواریخ مسلمین علائم پیدایش و ظهور پیغمبر شمرده شده است رجوع شود به: طبری، مصر ۱۹۳۹ ج ۱/۵۸۰؛ ابن اثیر، ج ۱/۲۸۳؛ براون، تاریخ ادبی ایران، جلد اول، ترجمه علی پاشا صالح/۷۴-۲۶۸؛ و
Noeldeke, *Geschichte der Perser und Araber (Tabari)*/303-45
۳. اردای ویرافنامه عنوان یک رساله پهلویست در شرح یک سفر روحانی از نوع معراج که اردای ویراف - یا اردای ویراژ - نام موبدی از روحانیان عهد ساسانی دعوی کرده است و در طی آن احوال گنهکاران و نیکوکاران را در دوزخ و بهشت تصویر و توصیف نموده است. متن پهلوی آن در ۱۸۷۲ چاپ شده است و ترجمه فارسی آن به اهتمام رشید یاسمی انتشار یافته است. در باب این کتاب بلوشه (Blochet) در یادنامه پادری (Pavry) ۴۹-۵۴ مقاله بی ممتنع دارد.
۴. کلیله و دمنه بهرامشاهی، طبع مجتبی مینوی /۵۶-۵۵؛ مقایسه شود باطبع عبدالعظیم قریب، چاپ چهارم /۵۰-۴۹.
۵. مقاومت یزدگرد اول و قباد پدر انوشیروان در برابر قدرت و داعیه نفوذ موبدان مشهورست؛ راجع به شاپور سوم و سیاست او در برابر موبدان رجوع شود به مقاله Fluss - Seek در *Pauly - Wissovv* تحت عنوان «Sapor III» و مقایسه شود با:
Noeldeke, *Tabari*/4,70
۶. کریستنسن، ایران در زمان ساسانیان ترجمه یاسمی/۳۱۷، مقایسه شود با:
Marquart, *Iranschahr*/60-63.
۷. یعقوبی، تاریخ ج ۱/۱۴۲ مقایسه شود با:
Noeldeke, *Tabari* /396.
۸. نامه تنسر، چاپ مینوی/۱۹
۹. همان کتاب/۲۳
۱۰. شاهنامه فردوسی، چاپ بروخیم، ج ۸/۴۸ - ۲۵۴۵
۱۱. کریستنسن، شاهنشاهی ایران، ترجمه مجتبی مینوی/۳۷-۳۲؛ ایضاً، ایران در زمان ساسانیان/۱۱۸؛ و مقایسه شود با: نامه تنسر/۱۲

۱۲. کریستنس، ایران در زمان ساسانیان/۲۶-۱۲۳
۱۳. کریستنس، ایران در زمان ساسانیان/۲۹۷
Noeldeke, *Tabari*/77.
۱۴. کریستنس، ایران در زمان ساسانیان/۲۹۹.
۱۵. ابن حوقل/۲۰۷؛ مقایسه شود با: کریستنس، ایران در زمان ساسانیان/۱۳۰.
Noeldeke, *Tabari*/282.
۱۶. کریستنس، همان/۳۴۴
۱۷. Messina, *Der Ursprung der Magier und die Zarathustrische Religion*, Roma, 1930.
- و مقایسه شود با: Duchesn_Guillemin, *Zoroastre*, Paris 1948 که اقوال دیگران رانیز درین باب مورد بحث قرار داده است.
۱۸. مینوک خرد ۲۳/۷-۴؛ و مقایسه شود با: کریستنس، مزدپرستی در ایران قدیم، ترجمه دکتر صفا/۱۴۰
۱۹. اندر داوشر/۴۶؛ و مقایسه شود با: کریستنس، ایران در زمان ساسانیان/۴۵۷
۲۰. کریستنس، ایران در زمان ساسانیان/۱۶۴.
۲۱. دو قرن سکوت، چاپ دوم، ۹۸-۲۹۷
۲۲. Sprengling, *AJSL* 57 (1940), 197-228
de Menasce, *SKV*. p/243.
مقایسه شود با: دکتر زرین کوب، «یگانه یادوگانه» در: نه شرقی نه غربی، انسانی
۲۳. Herzfeld, *Kushano-Sassanian Coins*, Calcutta, 1930؛ مقایسه شود با: de Menasce, *SKV*./243
۲۴. A. Godard, Y. Goodard, J. Hackin, *les Antiquités Bouddhiques de Bamiyan*, Paris et Bruxelles, 1928/47
۲۵. پورداد/پشتها، ج ۲/۳۵
۲۶. در باب این روایت هوان تسانگ رجوع شود به لوسین بووا، برهکیان ترجمه فارسی/۳۵
۲۷. داستان خنگ بت و سرخ بت ویا به ضبط یاقوت (معجم البلدان ج ۱/۳۳۰) خنگبت و سرخبت را ابوریحان تحت عنوان هدیت صنمی البامیان به عربی نقل کرده (فهرست کتب محمد بن زکریا/۳۹) و عنصری نیز بنابر مشهور و به نقل عوفی آن را به نظم فارسی در آورد (لباب الالباب ج ۲/۳۲).
۲۸. در باب بوذاسف و بلوهر و شهرت آن در ادب فارسی و عربی غیر از مقاله Lang در *EI*(2) و مقاله مندرج در *Hastings* رجوع شود به مقاله نگارنده این سطور در ایندو ایرانیکا در مجموعه نه شرقی نه غربی، انسانی و مقاله محققانه هنینگ در مجموعه «ان ملخ».
۲۹. Barthold, «Der Iranische Buddhismus und sein Verhaeltnis Zum Islam», in *Oriental Studies in Honour of C. E. Pavry*, Oxford Univ. Press 1933, pp.28-31.

۳۰. برای اطلاع بیشتر درین باب رجوع شود به رساله دکتر قمر آریان تحت عنوان آیین مسیح و تأثیر آن در ادب فارسی. و مقایسه شود با کریس تنسن/۳۰۵؛ و همچنین به: Labourt, *Christ. dans l'emp. Perse*/119-25. بهر حال تأسیس کلیسای نسطوری از اسباب مزید اطمینان شاهان ساسانی به وفاداری عیسویان ایرانی شده است. نیز رجوع شود به: Spuler, *Religion* | 122 - 23.
۳۱. Brandt, *Hastings*, Vol 8/ 388.
۳۲. de Menasce, *SKV* / 177-96.
۳۳. رجوع شود به: *SKV*/ch XVI
۳۴. *Dinkart*, S, 200(M216-18)
۳۵. Jackson, *Researches in Manichaeism*/6. مقایسه شود با الاثار الباقیه/۲۰۸
۳۶. تقی زاده، مانی و دین او/۳۷ و ۳۵-۳۶.
۳۷. Alfred Adam, *Manichaeism in Religion* (H.Or.)/108-109.
۳۸. تقی زاده، بیست مقاله/۱۴-۳۰۸؛ مقایسه شود با: مانی و دین او/تکمله.
۳۹. Jackson, *Zoroastrian Studies*/192. مقایسه با مقاله یزیدیه در *Sb.El*
۴۰. تقی زاده، مانی و دین او/۲۴-۲۳، و تکمله یج.
۴۱. Jackson, *Manichaeism*/15.
۴۲. بر حسب روایت ابن الندیم، مطابق تعلیم مانی، کسی که می خواهد به این دین درآید باید نخست نفس خویش را بیازماید؛ اگر آن را بر قمع شهوت و آز و ترك لحم و خمر و نکاح و برخویشنداری از آسیب رسانیدن به آب و آتش و بر ترك جادو و ریا قادر می بیند به این دین درآید و گرنه بدان در نیاید. چنانکه بیرونی نیز در الاثار الباقیه می گوید مانی قائل به قدم نور و ظلمت و ازلیت آنها بود و کشتن و آزار رسانیدن به جانوران و آسیب رسانیدن به آب و آتش و گیاه را حرام کرد و قانونی سخت نهاد که صدیقان یعنی گزیدگان و نیکان مانویه و زهادان طایفه از آن پیروی می کرده اند چون ایثار فقر و قمع حرص و شهوت و رفض دنیا و زهد در آن و روزه پیوسته و تصدق بدانچه دست دهد و تحریم ذخیره کردن چیزی جز بقدر قوت یک روز و لباس یک سال، و ترك جماع و التزام سیاحت جهت نشر دعوت و ارشاد؛ و همه این امور نشان می دهد که فنای مطلق جسم منظور واقعی او نبوده است بلکه غرض او مبالغه در تحقیر جسم و ماده بوده است. رجوع شود به مقاله «مانی» در:
- Enc.Brit.* Vol 14/801-804
۴۳. برای تبیین بیشتر این دعوی رجوع شود به یادداشت شماره ۴۲.
۴۴. M. Molé, «Le problème des sectes zoroastriennes», *Oriens* 1961 Vol. 13-14.
۴۵. بعضی موارد شباهت که بین تعالیم مزدک با رسوم و عقاید اسنیهای یهود، و همچنین با تعالیم حکماء قدیم یونان مخصوصاً افلاطون هست، قابل ملاحظه است. اصرار آگائیس در دفع توهم امکان وجود رابطه بین عقاید مزدک با تعالیم افلاطون بیشتر موجب تقویت گمان وجود نوعی ارتباط بین آنها تواند بود. البته اشتراك در مال

و زن نزد افلاطون هم سابقه دارد. اسنیهای یهود در توجه به امر طهارت و در اشتراك برادرانه در اموال با مزدکیان شباهت دارند. امکان تأثیر و نفوذ غیر مستقیم ابیقوریه هم درین تعالیم داده شده است. در هر صورت نفوذ نوعی هلنیسم (Hellenism) که رنگی از یهودیت داشته باشد بعید نیست.

۴۶. کریس تنسن، ایران در زمان ساسانیان/۶۴-۳۶۱

۴۷. کریس تنسن، ساسانیان/۳۶۹؛ مقایسه شود با:

Noeldeke, *Tabari*/142-43, 461

۴۸. کریس تنسن، همان/۳۶۴

۴۹. کریس تنسن، ساسانیان/۶۷-۳۶۶؛ مقایسه شود با:

Noeldeke, *Tabari*, /459.

Nicholson, in *Hastings*, Vol 8/599.

Duchesn - Guilemin / 188.

در هر حال به نظر می آید که صبغه شدید اباحه و Hedonism را مخالفان عمداً به نهضت مزدك زده اند.

۵۰. بهر حال، در اوایل عهد ساسانیان هنوز بقایایی از آداب و رسوم و عقاید خاص مغان باقی بوده است. رسم قربانی ظاهراً در زمان یزدگرد هنوز وجود داشته است چنانکه الیزیوس (Elesaeus) می گوید یزدگرد دوم بمناسبت يك فتح و اداشت تعداد زیادی گاوسفید و قوچ قربانی کنند. لئونس (Leonce) هم راجع به همین دوره می نویسد: «خورشید را باین ترتیب ستایش کردند که چند قربانی با اجرای مراسم مجوس تقدیم نمودند.» مراد از مراسم مجوس ظاهراً مناسك مغان بوده است که در پرستش مهر بکار می برده اند. پرستش آفتاب هم، در مآخذ و روایات قدیم عیسویان به ساسانیان منسوب شده است. گذشته ازین، پرستش اناهیتا هم برای ساسانیان نوعی آیین موروثی بوده است. در آغاز عهد ساسانیان معبد اناهیتا در استخر مثل عهد اشکانیان اهمیت خود را حفظ کرده بود. اردشیر اول سرهای دشمنانش را بر دیوار این معبد آویخت. معبد شاپور اول در بیشاپور نیز از جهت وسایلی که در آنجا برای جریان آب در اطراف تالار مرکزی تهیه شده بود شگفت آور می نمود و حکایت از توجه خاص به ایزد اناهیتا (پروردگار آب) داشت. اجازه تبلیغ و ترویجی که شاپور به مانی داد، و علاقه یی که کوشانشاه به ادعای هر تسفلد به آیین بودا اظهار کرد نشان می دهد نخستین پادشاهان ساسانی برخلاف آنچه در سنت آمده است ظاهراً زرتشتی خالص نبوده اند و یا لاقلاً در آن آیین هیچ تعصب نداشته اند و بهر حال روایات زرتشتی که اردشیر بابکان را مروج دین زرتشت شمرده اند خالی از مسامحه نیست، خاصه که تا حدی نظیر همین کار اردشیر را به بلاش اشکانی هم نسبت داده اند. نیز رجوع شود به:

Ghirshman, *Iran*, p. B. London 1954 pp. 314-15.

۵۱. Herzfeld, *Kushano-Sassanian Coins*, Calcutta 1930, de Menasce, SKV/243.

۵۲. رجوع شود به یادداشت شماره ۵۰.

۵۳. Herzfeld, *Archeological Hist. of Iran*/101-102
۵۴. انسان روسوهمان است که آن نویسنده در آغاز کتاب امیل معرفی می کند.
۵۵. Jackson, *Zoroast. Studies*/226-28
۵۶. *Ibid*/131-42; de Menasce, *Dinkart* / 55
۵۷. رجوع شود به:
- de Menasce, *Dinkart*/55; Zaehner, *Zurvan*/4
۵۸. رجوع شود به: نامه تنسر، چاپ مینوی/۴۵، مقایسه شود با:
- Zaehner, *Zurvan*/407-408, 256.
۵۹. یسنا ۳۰/۳؛ مقایسه شود با:
- Junker, *Über Iranische Quellen* 1923/144.
۶۰. در باب منابع اطلاعات راجع به زروان رجوع شود به: کریس تنسن، هزداپرستی در ایران قدیم، ترجمه دکتر صفا/۴۱-۱۲۳؛ و مخصوصاً به تحقیقات و تتبعات زئر در کتاب (Zaehner, *Zurvan*, Part II).
۶۱. کریس تنسن، ایران در زمان ساسانیان/۷۷-۱۷۰ و مقایسه شود مخصوصاً با:
- Zaehner, *Zurvan*/35-53.
۶۲. مینوگ خرد ۲۳/۷-۴؛ و رجوع شود به: کریس تنسن، هزداپرستی در ایران قدیم/۱۳۷
۶۳. در باب این نامه رستم که در شاهنامه بنظم آمده است نیز رجوع شود به یعقوبی ج ۲/۱۲۲ و ابن اثیر ج ۲/۳۱۷
۶۴. Zaehner, *Zurvan*/258-60.
۶۵. شهرستانی، الملل والنحل/۱۸۲ مقایسه شود با:
- Jackson, *Zoroast. Stud.*/174-75.
- Schaeder, *Studien*/238.
- Molé, M. *Oriens*, Vol 13-14.
۶۶. ملك الشعراء بهار، «دومین ملکه ایرانی» مجله مهر، سال هفتم ۲۶-۱۸ و ۸۱-۷۳
۶۷. Agathias. 2/30؛ کتاب آگاثیاس دنباله تاریخ پروکوپیوس است و شامل سرگذشت یوستینیانوس. مؤلف مزبور از سالنامه های رسمی موجود در مخازن تیسفون استفاده کرده است. مقایسه شود با: کریس تنسن، ایران در زمان ساسانیان/۹۵
۶۸. بهار، «دومین ملکه ایرانی»، مهر، سال ۷؛ مقایسه شود با: کریس تنسن/۲۲-۵۲۱
۶۹. خوشنوس بنده ظاهراً بمعنی بنده خوشنودیست و آنرا خوشنوس بنده هم خوانده اند و بعضی پنداشته اند بمعنی پند (دهنده به) خوشنودیست یعنی کسی که مردم را پند می دهد به اینکه خشنود باشد. رجوع شود به:
- Spiegel, *Iranische Alt.* Vol 3/531
۷۰. کریس تنسن، ایران در زمان ساسانیان ۲۸۶.
۷۱. این احتمالی است که اشتقاق نسبت سوری - در نام ماهوی سوری - القا کرده است. مقایسه شود با:
- Noeldeke, *Tabari*/439.
۷۲. یعقوبی ۲/۱۶۰؛ مقایسه شود با: بیست مقاله قزوینی، ج ۱/۱۰۷
- Noeldeke, *Aufsätze*/134
- ۷۳.

اسلام در مبد

۱. در باب جاهلیت و نظر اسلام راجع به آن رجوع شود به:

Weir, T. H., «Djahiliya», *EI* (1), Vol 1/1027-28.

Goldziher, *Muhammedanische Studien*, 1/219 Sqq.

بحث در باب جاهلیت عرب درین کتاب البته مورد نظر نیست؛ مع ذلك برای فهم مقدمات تاریخ اسلام اطلاع اجمالی در باب آن لازم است. از مآخذ مهم درین باره کتاب الاضنام ابن کلبی است که با مندرجات سیره ابن هشام و تفاسیر و کتب ادب و شعر مثل کتاب العقد الفرید و کامل و المستطرف و تواریخ مشهور مانند قادیخ یعقوبی، قادیخ طبری، و کتب مسعودی باید منطبق و تکمیل بشود. برای مفهوم مروت و شرف در نظر اعراب جاهلی رجوع شود به:

Goldziher, *Muham. Stud.*, Halle 1888-89 Vol 1.

Farès, *L'honneur chez les Arabes avant l'Islam*, Paris 1932

و در باب بت پرستی اعراب جاهلی غیر از تحقیقات Wellhausen که درین باب کتاب مستقلمی دارد (برلین ۱۸۹۷) تتبعات Noeldeke در دائرة المعارف هستینگس / ج ۱ ص ۶۵۹-۷۳ و ملاحظات Weir در مقاله مذکور در فوق فوق العاده مفیدست. همچنین رجوع شود به:

Pigulevskaya: *Araby Vlv. Po Sirijskim istocnikam* Leningrad 1941.

راجع به اعراب قرن ششم بر حسب مآخذ سریانی، که مخصوصاً از جهت توجه به احوال اجتماعی آنها قابل ملاحظه است؛ و نیز به:

C. Ryckmans, *les Religions arabes préislamiques*, Paris 1947.

و خواننده‌یی که در زبان فارسی جویای اطلاعات اجمالی باشد مراجعه کند به: دکتر علی اکبر فیاض، قادیخ اسلام، چاپ اول/ ۳۹-۳۴

Goldziher, *Mub. Stud.*, 1/177-89

۲.

۳. اخبار رواة شعر در باب ایام عرب پراست از خلط و مبالغه. رجوع شود به:

Ahlwardt, *Bemerkungen über die Aechtheit der Alten Arabischen Gedichte*, Greifswald 1872.

Nicholson *Lit. Hist. of Arabs*/133-34

مقایسه شود با: نقد ادبی چاپ اول/ ۲۲-۳۱۶

۴. با آنکه بعضی محدثین در روایات هشام طعن کرده‌اند (قادیخ بغداد ۱۴/ ۴۶) و در

اغانی (۱۹/۹) نیز به اکاذیب او اشارت رفته است، غالب منقولات وی با تحقیقات

جدید موافق است. رجوع شود به: Gibb, «Tarikh» in *EI* (I), supp. 5 p. 234

۵. کتاب *Arabica* تألیف اورانیوس (Uranus) یونانی نمانده است اما بعضی قطعات آن در

- کتاب اصطفانس بوزنطی (Stephanus Byzantinus) نقل شده است. در باب تحقیقات جدید و کشفیات راجع به قوم عرب در سالهای اخیر رجوع شود به مقاله A. Grohmann در *EI* (2)/I؛ و همچنین در باب اعراب مراجعه شود به *W. Lesch, Arabien, München 1931.*
- R. Sanger, *The Arabian Peninsula*, New York, 1954.
- مقایسه شود با: فؤاد حمزه، قلب جزیره العرب، قاهره ۱۳۵۲
- عمر رضا کحاله، جغرافیه شبه جزیره العرب، دمشق ۱۳۶۴
۶. Sprenger, *Alte Geographie Arabien*, Berlin 1875/9؛ مقایسه شود با: Wellhausen, *Skiz.*, VI/26.
- بهر حال درمآخذ قدیم سبائی نام یمن بصورت یمنات و یمنت ذکر شده است. رجوع شود به: جواد علی، العرب قبل الاسلام، ج ۳-۳۷/۱۳۶، مقایسه شود با: Grohmann, *EI* (I) Vol IV, p.1155
- Lammens, *l'Islam*/6-7 : ۷. رجوع شود به
- ibid ۸.
- Hittie, *History of Arabs*/17 ۹.
- A. Kennett, *Bedouin Justice*, Cambridge 1925, pp. 27,45. ۱۰.
- M. Watt, *Muhammad at Mecca*/17
۱۱. حدیث نبوی: اکرمو اعمتکم النخله فانها خلقت من الطین الذی خلق منه آدم. السیوطی، حسن المحاضره ۲/۲۵۵. وجود نقش نخل در الواح قدیم حمیری نیز حکایت از قدمت تکریم نخل نزد قوم دارد.
- Hitti, *History of the Arabs*, 6th ed./19 ۱۲.
۱۳. برای نمونه کثرت اسماء شتر و آنچه متعلق بدان است رجوع شود به کتب لغت مثلاً: السامی فی الاسامی، الباب الرابع عشر، طبع طهران/۶۷-۶۲ و اصمعی نیز در کتاب- الاہل اینگونه لغات را جمع آورده است.
۱۴. آیا شیر نزد بعضی قبایل عرب «توتم» بشمار می آمده است؟ بی شک مجرد وجود نام- هایی مثل عبدالاسد این معنی را نمی رساند. مقایسه شود با: Noeldeke, «Arabs», in *Hastings*, Vol I/662
۱۵. در باب ضرب و خوردن آن، که اعراب بسبب آن بعدها مورد طعن شعوبیه هم واقع شده اند رجوع شود به: دمیری، حیوة الحیوان، ج ۲/۸۱-۷۷
۱۶. استعمال لفظ عرب به معنی بدوی و اهل بادیه در السنه قدیم سامی سابقه دارد. Hitti, *History of the Arabs* 6th ed./41.
۱۷. Herodotus, *His.t* Book III, ch. 8؛ مقایسه شود با: Hitti, *History of the Arabs*/27.
۱۸. جرجی زیدان، تاریخ آداب اللغه (الطبعة الثانية) ۱/۶۸-۱۶۷؛ مقایسه شود با: تاریخ التمدن الاسلامی، ۳/۴۱-۳۹ و ۴/۲۵-۱۷؛ احمد امین، ضحی الاسلام، ج ۲/۲۹-۳۲۵.

۱۹. خفیر القوم مجیرهم الذی یكونون فی ضمانه . ادموا فی بلاده . لسان العرب ج ۵/۳۳۷؛ مقایسه شود با: Lammens, *la Mecque* /27.
۲۰. مهمان نوازی و جوانمردی را از کثرت خاکستر مطبخ قیاس می کرده اند. فی المثل گفته شده است فلان کثیر رماد القدر، هو عظیم الرماد، هو کثیر الرماد و فی حدیث ام زرع بنت اکیمل بن ساعده زوجی عظیم الرماد ای کثیر الاضیاف لان الرماد یکثر بالطبخ. لسان العرب ۲/۱۶۷
۲۱. Nicholson, *Lit. Hist. of Arabs* /79.
۲۲. قرآن، سورة النحل (۱۶) / ۵۸-۵۹، رجوع شود به تفاسیر، مثلاً ابو الفتوح، ج ۶/ ۲۰۸-۲۰۹؛ مقایسه شود با: Nicholson, *Lit. Hist. of Arabs* /91
۲۳. در باب ادب جاهلی و انعکاس روح دیانت در آن رجوع شود به: Nicholson, *Lit. Hist. of Arabs* /79-83, 139.
۲۴. حیاة ثم موت ثم نشر حدیث خرافة یام عمرو. شهرستانی، ملل و نحل، کورتن/۴۳۳
۲۵. قرآن یس (۳۶)/۷۸؛ مقایسه شود با ابو الفتوح ج ۴/ ۱۹-۴۱۸ این عرب را بعضی ابی بن کعب و بعضی نضر بن حارثه گفته اند. بلاذری، انساب الاشراف / ۱۳۷، ۱۴۳؛ در باب وجه استدلال بر حشر در قرآن و مقایسه آن با اقوال دیگر اهل کتاب رجوع شود به: Tor Andrae, *Les origines de l'Islam* /168-80.
۲۶. یخبرنا الرسول بان سنحیی و کیف حیاة اصداء وهام. انساب الاشراف/۳۰۷؛ ابن هشام ۳۱-۵۳۰؛ بیان الادیان/۱۱؛ در باب هام و اصداء در مسعودی و لسان العرب تفصیلاتی هست. نیز رجوع شود به: جواد علی، تاریخ العرب قبل الاسلام، جزء ۵/۳۹-۳۷.
۲۷. المستطرف ج ۲/۹۶ مقایسه شود با: Dozy, *l'Hist. de l'Islamisme* /10-15.
۲۸. ابن الکلبی، الاصنام/۳۲؛ مقایسه شود با: المستطرف ۲/۹۶
۲۹. Noeldeke, «Arabs», in *Hastings* /665
۳۰. منات که در واقع خداوند قضا و حاکم بر مرگ و سرنوشت پنداشته می شده است بت اوس و خزرج بوده است و معبدش هم در خاک فدک قرار داشته است. بهر حال وجود اسمهای متعدد که بانام این بت ترکیب شده است نشان می دهد که پرستش این بت در بین سایر قبایل نیز انتشاری داشته است. رجوع شود به قرآن ۵۳/۱۰؛ اصنام کلبی/ ۱۳؛ و مقایسه شود با: Noeldeke, «Arabs», in *Hastings* /661-62.
۳۱. پتره یا پتره لفظ یونانی است بمعنی سنگ و آن ترجمه لفظ سلع یا سالع عبری است که در توراة آمده (اشعیا ۱۶/۱، ۴۲/۱۱، ارمیا ۴۹/۱۶ و غیر از اینها) و گفته اند در عربی مرادف است با الرقیم، و امروز محل آن سرزمین را که بین اریحا و جبل سینا واقع بوده است وادی موسی خوانند. نیز رجوع شود به: قاموس الكتاب المقدس، ج ۱/ (سالع)؛ تقی زاده، عربستان، قسمت هفتم/۳-۴. همچنین نگاه کنید به: Hitti, *Hist. of the Arabs*, chap VI.
- Porphyry, *de Abstin.* II, 56

۳۳. این روایات را اسحق انطاکی (Isaac of Antioch)، پروکوپیوس (Procopius) و نیلوس (Nilus) آورده‌اند و جزئیات روایات آنها البته قابل اعتماد نیست. آیا رسم زنده بگور کردن دختران هم که در جاهلیت وجود داشته است بقایایی از یک نوع رسم قربانی بوده است؟ ظاهراً بعید نیست، رجوع شود به:
- Noeldeke, «Arabs», in *Hastings*/669.
۳۴. در ادوار نزدیک به عهد اسلام قربانیهایی که اعراب تقدیم می‌کرده‌اند عبارت از شتر، گوسفند، و بز بوده است. اما وجود رسم قربانی کردن انسان درین ادوار نزدیک به عهد ظهور اسلام بعیدست، مقایسه شود با:
- Noeldeke, *Sketches from Eastern History*/8-9.
۳۵. قول ربرتسون سمیث راجع به وجود تو تمسیم نزد عرب در کتاب ذیل بیان شده است:
- R. Smith, *Kinship and Marriage in Early Arabia*, 1885 جرجی زیدان در «انساب العرب القدماء»، ضمن تاریخ التمدن الاسلامی، طبع جدید جزء ۳/۷۷-۲۴۰ این قول را به دلایل مختلف رد کرده است.
- F. Challeye, *Pet. hist. de grandes religions* /249. ۳۶.
۳۷. در باب جن و عقاید عامه مسلمان راجع به آن، رجوع شود به مقاله نگارنده در مجله سخن دوره ۱۱/۵۰-۹۴۴؛ همچنین مقایسه شود با:
- Van Vloten, «Daemonen, Geister und Zauber bei den Alten Arabern» in *WZKM* VII, VIII.
- Nicholson, *Lit. Hist. of Arabs*/ 71-141 ۳۸.
۳۹. جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی ۳/۳۳-۲۸.
۴۰. جرجی زیدان، تاریخ آداب اللغة (الطبعة الثانية ۱۹۴۴) ج ۱/۱۶۵.
۴۱. دکتر فیاض، تاریخ اسلام (چاپ دوم) ۱۶-۱۳؛ مقایسه شود با جرجی زیدان، العرب قبل الاسلام، چاپ سوم/۱۱۵-۴۹.
۴۲. جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی ۱/۲۳ و ۴/۱۸؛ مقایسه شود با تقی زاده، عربستان، قسمت دوم/۱۹.
۴۳. مع هذا بموجب بعضی اقوال، اهل پطره و تدمر نبطی واقعی نبوده‌اند. رجوع شود به: تقی زاده، عربستان، قسمت هفتم/۴-۳ و مخصوصاً ۱۱-۸.
۴۴. رجوع شود به تقی زاده، عربستان، قسمت چهارم/۲۸-۲۶؛ مقایسه شود با:
- Mordtmann, «Himyar», *EI* (I) (English) Vol 2/311
۴۵. Beeston, «Abraha», *EI*(2)؛ مقایسه شود به: تقی زاده، عربستان، قسمت چهارم/۳۳-۳۴، قسمت پنجم/۱۱-۴.
- Beeston, «Abraha» *EI* (2) ۴۶.
۴۷. تقی زاده، عربستان، قسمت پنجم/۱۲-۱۱.
- Noeldeke, *Die Ghassanischen Fürsten aus dem Hause Gafna's*, Berlin ۱۸۸۷. ۴۸.
۴۹. در باب یوم حلیمه رجوع شود به: مجمع الامثال میدانی، طبع طهران ۱۲۹۰/ص ۲۸-۶۲۷.

۵۰. وصف جالبی که حسان از دربار ملوک غسان کرده است در کتاب الاغانی (۱۵/۱۶) آمده است و خالی از تحریف و مبالغه نیست. نیز رجوع شود:
- Nicholson, *Lit. Hist. of Arabs*/53.
۵۱. داستان جبلة بن الایهم در غالب کتب تاریخ آمده است. مثلاً رجوع شود به: بلادزی، فتوح/۱۳۵ و ۱۳۶؛ اغانی/۱۴-۸-۲؛ طبری/۱-۶-۲۰۶۵ و ۲۳۴۷؛ مقایسه شود با:
- Nicholson, *Lit. Hist. of Arabs*/51.
۵۲. حیره بمعنی اردو و خرگاه از ریشه آرامی *hërta* بمعنی حرم و حریم و صومعه است. سربانیها حیره را «مدینه عرب» و «حیره نعمان» می خوانده اند. رجوع شود به:
- Rothstein, *Die Dynastie der Lakhmiden*/9.
- Buhl, *EI* (Eng.) Vol 2/314.
- Nicholson, *Lit. Hist. of Arabs*/38.
- جرجی زیدان، العرب قبل الاسلام/۲۲۳.
۵۳. تقی زاده، عربستان، قسمت هشتم/۱۹-۱۸.
۵۴. برای عنوان کتاب رتشتین رجوع شود به: یادداشت شماره ۵۲؛ و از کتاب نولدکه مکرر درین یادداشتها یاد شده است.
۵۵. رجوع شود به: یادداشت شماره ۶۴.
۵۶. تقی زاده، عربستان، قسمت هشتم/۲۱.
۵۷. تقی زاده، عربستان، ۳/.
۵۸. در باب زندقه در بین قریش، که ظاهرآ از حیره گرفته اند رجوع شود به ابن قتیبه، المعارف/۲۷۳-۲۴/.
- ابن رسته، الاعلاق النفیسه، ۲۱۷؛ Tor Andrae, *Mohammad*/105.
۵۹. تواریخ ایام ۴۳-۳۸. دوزی تاریخ مهاجرت بطون شمعون را حدود سال هزار ق. م. می داند و مار گولیوٹ آن را مربوط می داند به حدود هفتصد سال ق. م.:
- Dozy, *Die Israeliten Zu Mekka*/98,40.
- Margoliouth, *The Relation Between Arabs and Israelites Prior to the Rise of Islam*/51.
- بعضی اصلاً در وجود بطون شمعون و در امکان وقوع مهاجرت دسته جمعی آنها تردید کرده اند اما رأی غالب آنست که این هجرت وقوع یافته است. بهر حال از مواضع مختلف قلمود مستفاد می شود که مقارن اوایل تاریخ میلادی، یهود در عربستان و مخصوصاً در شمال آن وجود داشته اند.
۶۰. دکتر اسرائیل ولفنسون، تواریخ الیهود فی بلاد العرب، طبع مصر ۱۳۴۵ ق/۵؛ مقایسه شود با:
- Margoliouth op. cit. /51؛ Dozy/op. cit. 66-68.
۶۱. در باب روابط یهود و اعراب غیر از تحقیقات مار گولیوٹ، دوزی، و دکتر اسرائیل

و لفسون که ذکر آنها در فوق گذشت رجوع شود به:

- Lammens, «Les Juifs à la Mecque» RSR, VIII
- Buhl, *Das Leben Muhammads* /19 .۶۲
۶۳. این که یهود در مکه کنیسه و مدرسه نداشته‌اند از اینجا برمی‌آید که مشرکین قریش، بنا بر مشهور، نضر بن حارث و عقبه بن معیط را نزد احبار مدینه فرستادند تا برای احتجاج با محمد از آنها یاری بجویند (ابن هشام ۱/۲۷۴) و سؤال راجع به ذی‌القرنین و اصحاب کهف و حقیقت روح را آنها به این فرستادگان آموختند. البته اگر یهود در مکه کنیسه و معبد و مدرسه داشته بوده‌اند دیگر چه لزوم داشت قریش به احبار مدینه متوسل شوند؟ حقیقت آنست که برخلاف دعوی لامنس، تعداد یهود مکه در آن زمان قابل ملاحظه نبوده است. رجوع شود به: اسرائیل و لفسون، *تاریخ اليهود*/۹۴؛ مقایسه شود با: Watt, *Muhammad at Mecca*/27.
۶۴. اگر چه مشکل است مطلق نصرانیت ملوک حیره سبب خشم خسرو شده باشد، بعید نیست که تمایل نعمان به مذهب نسطوری سبب خشم دربار خسرو- که محبوبه‌اش شیرین و طبیب مخصوصش جبرئیل هردو مذهب یعقوبی داشته‌اند- نسبت به نعمان شده باشد. رجوع شود به: تقی‌زاده، *عربستان*، قسمت هشتم/۲۲.
۶۵. لويس شيخو، *شعراء النصرانية*، بیروت ۱۸۹۵/۴۵۱؛ مقایسه شود با: Tor Andrae, *Mohammad*/25.
۶۶. در باب این نضر بن حارث که در قرآن (۸/۳۱) نیز بدو اشارت رفته است، رجوع شود به ابن هشام/۱۹۱، ۲۳۵؛ و *انساب الاشراف* /۴۵-۴۴، ۱۳۹؛ نیز مقایسه شود با: Buhl, *Muhammad*/71, 163.
۶۷. نام جمعی از حنفاء قدیم عرب در کتب آمده است؛ مثلاً رجوع شود به: ابن هشام/۴۹-۱۴۳؛ معارف ابن قتیبه/۳۵-۲۸. در قرآن نیز دین ابراهیم، حنیف خوانده شده است. مع ذلك در این که مراد از حنیف مذکور در قرآن چیست جای بحث است. برای تفصیل بیشتر رجوع شود به: Tor Andrae, *Mohammad*/III.
- M. Watt, *Muhammad at Mecca*/162-64.
۶۸. در باب آیات قرآنی که متضمن تخویف و انذار و ذکر جهنم و عذاب و قیامت است رجوع شود به: تفصیل آیات القرآن الحکیم، طهران ۱۳۳۴/۱۵، ۴۵۸-۳۹۵.
۶۹. در باب سوگندهای قرآن و معانی آنها رجوع شود به: سیوطی، *الاتقان*، چاپ قاهره ۱۳۶۸ ج ۲/۳۵-۱۳۳.
۷۰. قرآن، *سوره بقره* (۲)/۱۷۶.
۷۱. قرآن، *شوری* (۴۲)/۳۷.
- Buhl, *Muhammad*/367 .۷۲
- Margoliouth, «Mohammad», in *Hastings*, Vol 8/872 .۷۳

۷۴. روایات عروه که هشام بن عروه و ابن شهاب الزهري از وی نقل کرده‌اند در کتب مغازی و سیر بسیارست. عروه بموجب اخبار نخست از مخالفان بنی‌امیه بوده و در مسجد مدینه غالباً با علی بن حسین می‌نشسته است، اما بعدها مورد اکرام و توجه خاص خلیفه عبدالملک شده و عبدالملک او را بر تخت خویش نشانده است. احتمال دارد ارتباط با عبدالملک که در واقع رساله مورد بحث را عروه به‌خواهش او تألیف کرده است در روایت او خالی از تأثیر نباشد. بهر حال هر چند صحت انتساب رساله به عروه بن زبیر مقبول است در آن رنگ جانبداری از سیامت اموی مشهودست. رجوع شود به: طبقات ۵/۱۳۵؛ اغانی ۱۶/۴۵؛ و مقایسه شود با:

M. Watt, *Muhammad at Mecca*/180-82.

M. Watt, *Muhammad at Medina*/336-38.

۷۵. در باب ارزش روایات و اخبار مذکور در کتب سیره و مغازی راجع به دوره قبل از هجرت بین اهل تحقیق خلاف است. نظر لامنس که تقریباً تمام این روایات را مردود می‌شمارد نزد نولدکه و غالب محققان مبالغه‌آمیز است. قول گلدتسیهر هم در باب تداول جعل و وضع اگر تاحدی در آنچه مربوط به اهل ذمه است درست باشد بهر حال تصور آنکه بعمد در جعل و وضع اخبار تاریخی کوشیده باشند بعیدست. باینهمه در استفاده از این روایات حداکثر دقت و احتیاط لازم است.

Buhl, *Muhammed*, / 374.

M. Watt, *Muhammad at Mecca*/XI-XIII.

۷۶. لشکرکشی ابرهه به مکه که سال وقوع آن نزد عرب به عام الفیل معروف بوده است بموجب روایت پروکوپیوس ظاهراً به تحریک و فرمان امپراطور بیزانس و در واقع بقصد تهدید خسروانوشروان اتفاق افتاده است. بنابراین باید بین سالهای ۵۲۵ تا ۵۶۲ میلادی روی داده باشد. اما اگر درست است که آغاز دعوت محمد مقارن چهل سالگی او و بهر حال سیزده سال قبل از هجرت به یثرب بوده است ولادتش باید در حدود سال ۵۶۹ یا ۵۷۰ واقع شده باشد که دست کم هفت و هشت سالی بعد از عام الفیل می‌شود. بهر حال، این که ولادت محمد در عام الفیل روی داده باشد باقر این روایات تاریخی دیگر سازگار نیست. رجوع شود به:

Tor Andrae, *Mohammad* /31-32.

۷۷. روایتی هم هست که در وفات عبدالله بیست و هشت ماه داشت.

Buhl, *Muhammad*/116.

۷۸. بطلمیوس نام مکه را Makoraba ضبط کرده است و آن را محققان از ریشه Koraba دانسته‌اند که در لهجه‌های جنوبی عربی - چنانکه در زبان حبشی نیز - بمعنی قدسی و مقدس است و ازینجا احتمال داده‌اند که جنبه مذهبی شهر بسیار قدیم است. رجوع شود به:

Buhl, *Muhammad*/103.

M. Watt, *Muhammad at Mecca*/3

۰۷۹

ibid./8

۰۸۰

۸۱. بلاذری، انساب الاشراف/۶۱-۶۰؛ ابن هشام/۱۴۳.
۸۲. یا ایها الذین آمنوا لاتاكلوا الربوا اضعافاً مضاعفه... قرآن ۳/۱۳۱؛ مقایسه شود با: کنز العمال ج ۲/۲۱۶-۲۱۵ و ۲۳۱.
۸۳. Lammens, *La Mecque à la veille de l' Hégire*/146.
۸۴. Strabo, *Geogr.* XVI, C. IV, 23
- Lammens, *Islam*/20.
- Lammens, *La Mecque*/27.
۸۵. جرجی زیدان، آداب اللغه ۱/۲۰۰ تاریخ التمدن الاسلامی ۳/۵۹.
۸۶. در هر حال از جهات عمده مخالفت قریش با اسلام- غیر از میل به الحاد و بی اعتقادی و محافظه کاری آنها- می توان این نکته را ذکر کرد که شاید بگمان آنها اعتقاد به خدای واحد قدرت و اعتبار مکه را محدود می کرده و به تجارت آنها لطمه می زده است. رجوع شود به:
- Buhl, *Muhammad*/153.
- Gibb, *Mohammedanism*/26.
۸۷. Sprenger, *Muhammed I*/170f; Buhl, *Muhammad*/114.
۸۸. نظیر واقعه شرح صدر را درباره امیه بن ابی الصلت هم نقل کرده اند:
- Goldziher, *Abb. Zur Arab. Phil.* I/ 2-3.
- درباب احتمال آنکه واقعه شرح صدر را از روی سوره الم نشرح ساخته اند رجوع شود به:
- Buhl, «Muh», in *Sh. El*/390-403
- Guillaume, *Islam*, Ch. II/25
- Nicholson, *Lit. Hist. of Arabs*/147.
۸۹. بر حسب نقل ابن بکیر از او در کتاب المغازی که نسخه ی خطی در جامع القرویین فاس از آن موجود است. رجوع شود به:
- Guillaume, *New Light on the Life of Mohammed*.
۹۰. زید بن حارثه معروف به زید الحب را خدیجه به محمد بخشید و محمد در آن هنگام ظاهراً بهیچوجه غلام شاب نبوده است. رجوع شود به: اسدالغابه ۲/۲۷-۲۲۴؛ بلاذری، انساب الاشراف/۴۶۷؛ در باب اصل روایت هم که تحذیر محمد از پرستش او ثان باشد رجوع شود به: یعقوبی، تاریخ، طبع نجف ج ۲/۱۶.
۹۱. عبدمناف در نام پدر عبدالمطلب نیز بنابر مشهور از جهت تبرک به اسم مناف بوده است؛ انساب الاشراف/۵۲؛ نیز مقایسه شود با: قرآن ۳/۹۳.
۹۲. Buhl, *Muhammad*/117
۹۳. ابن هشام/ ۱۱۴ f؛ طبری ۱/۱۱۲۳ و ۱۱۲۷.
۹۴. Buhl, *Muhammad*/118.
- Buhl, *Muhammad*, /118; Tor Andrae, *Mohammed*/35.
۹۵. قرآن، سوره العلق (۹۶).
۹۶. یعقوبی، تاریخ، ج ۲/۱۶.

۹۷. قرآن، ۲/۳۷-۱.

۹۸. قرآن، سورة الضحیٰ ۳/۹۳.

Dozy, *Hist. de l'Islamisme*/22-25 ۹۹.

Sprenger, *Leben und Lehre des Muhammeds*, Berlin 1861 1/207-39

مقایسه شود با: M. Watt, *Muhammad at Mecca*/52 که مثل گیوم،

(*Islam*/۲۵) وجود و نسبت بیماریهایی از قبیل Epilepsie و Hysteria muscularis

را رد کرده است. بسیاری از محققان اروپا، چنانکه Watt بدرستی گفته است، هر جا

دربیان احوال محمد به تأویل یا تفسیری دست یافته اند که متضمن ایراد و اعتراضی

بر او باشد بر همان تأویل و تفسیر تکیه کرده اند. حقیقت آنست که امروز اینگونه تفسیرها

دیگر از لحاظ علمی برای تبیین حالت وحی کافی نیست.

۱۰۰. جهت مزید اطلاع درین باب رجوع شود به:

Tor Andrae, *Mohammad*/47-53

M. Watt, *Muhammad at Mecca*/52-58.

Guillaume, *Islam*/25-26.; M. Watt, *Muh. at Mecca*/52. ۱۰۱.

۱۰۲. قرآن، سورة هود ۱۱/۲۹.

۱۰۳. در باب اول کسی که اسلام آورد و نیز در باب تعداد سابقین اختلاف است، مثلاً رجوع

شود به: بلاذری، انساب الاشراف/۱۱۲-۱۱۴؛ نیز مقایسه شود با:

Buhl, *Muh.*/149-52.

۱۰۴. اعمال رسولان ۱۹/۲۹-۲۴ مقایسه شود با: Guillaume, *Islam*/31

۱۰۵. رجوع شود به: Buhl, *Muh.*/154-55

۱۰۶. رجوع شود به یادداشت شماره ۶۶.

۱۰۷. داستان غرانیق را ابن سعد نقل کرده است اما این داستان نه از لحاظ تاریخ درست

می نماید نه از جهت دقایق نفسانی. کائتانی آن را به این صورت که هست قابل قبول

نمی شمارد. رجوع شود به: Buhl, *Muh.*/178.

Watt, *Muh. at Mecca*/101-109.

Tor Andrae, *Moh.*/19-21.

۱۰۸. اگر درست باشد که شکستن سد مأرب از اسباب عمده مهاجرت این دو قبیله یمانی

بوده است تاریخ مهاجرت آنها به یثرب قدری جدیدتر خواهد بود. رجوع شود به:

تقی زاده، عربستان، قسمت پنجم /۲۲؛ Hitti, *Hist. of Arabs*/64-65؛ مقایسه

شود با عمر رضا کحاله، معجم قبائل العرب ۱/۵۱-۵۰ و ۴۳-۴۴۲.

Buhl, *Muh.*/295-296 M. Watt, *Muh. Mecca*/345-47. ۱۰۹.

۱۱۰. قرآن ۲/۱۱۰-۱.

۱۱۱. بعضی احتمال داده اند که مسیلمه حتی قبل از بعثت پیغمبر دعوت خویش آغاز کرد

اما قبول این دعوی مشکلات دارد. در باب فعالیت مدعیان نبوت از قبیل مسیلمه

- و اسود یمنی و دیگران - مواد مختلف در تواریخ هست. رجوع شود به:
Margoliouth, *JRAS*/485.
- Buhl, *Muh.*/99.
- Barthold, «Museylima», in *Izvestiya Akademii Nauk*, 1924.
۱۱۲. بر خلاف دعوی Morozov و Klimovich دانشمندان معاصر روس که محمد را شخصی موهوم پنداشته‌اند (رجوع شود به: *Islam and Russia* / 48-49) محمد چنانکه ارنست رنان بدرستی گفته است تنها پیغمبری است که شریعت او در بجهوحه روشنایی تاریخ بوجود آمده است و احتمال آنکه وجودی موهوم باشد - چنانکه درباره بعضی دیگر از بزرگان احتمال رفته است - درباره وی بکلی منتفی است.
۱۱۳. رجوع شود به: Buhl, *Muh.*/356-58.
۱۱۴. M. Watt, *Muh. at Mecca*/332.
۱۱۵. Guillaume, *Islam*/79.
۱۱۶. طه حسین، الشیخان/۴۶-۴۲.
۱۱۷. در باب ابو عبید جراح رجوع شود به: طبقات ابن سعد ج ۳؛ ابن اثیر ج ۲؛ اسدالغابه ج ۵ و ۳؛ ابوبشر دولابی، کتاب الکنی و الاسماء ج ۱؛ ابو عبیده در تعیین ابوبکر به خلافت با او کمک کرد و در وفات عمر گفته شد که اگر ابو عبیده زنده بود خلافت می‌یافت. دوستی و همکاری بین ابو عبیده را با ابوبکر و عمر به اتحاد ثلاثه تعبیر کرده‌اند. رجوع شود به:
- Lammens, *Le Triumvirat Abou Bakr, Omar et Abou Obaida*.
۱۱۸. Lammens, *La Mecque à la veille de l'Hegire*/226-28.
۱۱۹. قبول اطاعت قریش برای این اعراب که بعنوان رده برخاسته بودند مشکل بوده است و اینها در واقع پرداخت زکوة را بمنزله ادای باج به قریش می‌شمرده‌اند. حطیثه یا برادرش (طبری ۱/۱۸۷۵) درین باب گفته است:
- اطعنا رسول الله اذ كان صادقاً   فیا عجیباً ما بال دین ابی بکر
ایور ثنا بکراً اذ اذامات بعده   فتلك و بیت الله قاصمة الظهر
- (دیوان ۱۳۷۸/۳۲۹)
- در باب اهل رده برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به قطع من کتاب الرده، لابی زید و ثیمه بن موسی، طبع و ترجمه آلمانی بقلم ویلهلم هونرباخ، چاپ ماینتس ۱۹۵۱؛
- Wellhausen, *Skizz. und Vorarb.* VI/7-37.
۱۲۰. رجوع کنید به: Caetani, *Annale.*/II 549-831.
- M. Watt, «Abu Bakr», *EI* (2).
۱۲۱. رجوع شود به: «Levei della Vida», in *Sh. Enc. of Islam*/600-601.
۱۲۲. طه حسین، الشیخان/۱۱۰ و ۱۰۵.

۱۲۳. خلیفه در واقع خلاصه عنوان خلیفه رسول الله بوده است که اول دفعه برای ابوبکر بکار رفته است و عمر خود را خلیفه خلیفه رسول الله می‌شمرده است. عنوان خلیفه الله که در حق عثمان (دریک مرثیه منسوب به حسان) و بعضی خلفای دیگر بکار رفته است در اصل عنوان آدم ابوالبشر بوده است (قرآن ۳۵/۲). در باب احکام و شروط خلافت رجوع شود به: ماوردی، الاحکام السلطانیة، قاهره ۱۲۹۸؛ ابن-خلدون، مقدمه، بیروت ۱۹۵۶؛ ابن حزم، الفصل ج ۴، قاهره ۱۳۲۷؛ محمد رشیدرضا، الخلافة، قاهره ۱۹۲۳.

Von Kremer, *Geschichte der Herrschenden Ideen Des Islam*, 2 te Ausgabe 1961/392-455.

Barthold: *Khalif i Sultan*, 1912.

Rosenthal, *Political Thought in Islam*.

و بحث و انتقاد راجع به نظر بارتولد در باب خلیفه و سلطان در:

Der Islam, VI, 1916/350.

۱۲۴. طه حسین، الشیخان/۱۱۶.

۱۲۵. ابن اثیر، الكامل، طبع مصر ج ۳/۳۲-۳۱.

Goldziher, *Dogme et loi*/112-13 . ۱۲۶

ibid./254 . ۱۲۷

۱۲۸. البته احتیاج مادی که از لوازم وضع اقتصادی عربستان بوده است از عوامل عمده هجوم اعراب بشمارست. از بلاذری (فتوح/۱۵۷) برمی آید که ابوبکر در فرستادن لشکر به شام آنها را مخصوصاً بوسیله امید دادن به غنائم تشویق کرد و از جواب رستم به مغیره بن شعبه نیز (فتوح/۵۷ - ۲۵۶) چنین مستفاد می‌شود که محرك تاخت و تاز اعراب گرسنگی آنها پنداشته می‌شده است. و همین معنی است که دریک شعر از حماسه ابوتمام (۷۹۲) آمده است:

فما جنة الفردوس هاجرت تبتغی   ولكن دعالك الخبز احسب والتمر

نیز رجوع شود به: Caetani, *Annal* II/399-405, 543.

Goldziher, *Dogme*/113.

۱۲۹. مجال زندگی تعبیر است از آنچه جنگ بارگان عصر ما آن را Lebensraum خواندند و بهانه‌ی شد برای خونریزیهای شرم‌انگیز موسوم به جنگ جهانی دوم.

Goldziher, *Dogme*/114 . ۱۳۰

۱۳۱. برای بحث و تدقیق بیشتر در باب علل سقوط ساسانیان رجوع شود به: عبدالحسین-زرین کوب، دو قرن سکوت، چاپ دوم، طهران ۱۳۳۶؛ سعید نفیسی، «علل انقراض تمدن ساسانی»، مجله پیام‌نویس، طهران ۱۳۳۷.

Caetani, «La Cause della decadenza dell'impero Sassanido alla Vigilia dell'Invasione araba» in *Rivista Stor - Crit.* delle SC. teol, 1907.

۴

هرب در ایران

۱. در باب نقد روایات سیف بن عمر رجوع شود به:
Wellhausen, *Skizz. und Vorarb.* VI/3-7, 76-78, 81-83, 101-103.
اهل حدیث نیز غالباً او را چندان ثقة نمی دانسته اند چنانکه ابن حجر در تهذیب نقل می کند که او را تضعیف کرده اند. نیز مقایسه شود با: احمد امین، ضحی الاسلام ۲/۴۳-۴۴۲.
؛ مرتضی العسکری، عبدالله بن سبا، نجف/۱۹۵۶ مخصوصاً ص ۲۵-۱۷.
۲. تجارب الامم ج ۷/ ص ۲۱-۳۲۵؛ همچنین این واقعه را در مورد مثنی بن حارثه در دوره بعد از عزیمت خالد به شام هم آورده اند. مقایسه شود با: ابن اثیر، الکامل، ج ۲/۲۸۵.
۳. اینگونه مفاخرات در شعر کسانی مثل اعشی بن ربیع، حنظله بن ثعلبه، و سدید بن ابی کاهل بلکه حتی در کلام ابوتمام طائی نیز آمده است. مثلاً رجوع شود به طبری ۱/۱۳۰۷-۱۰۱۶.
۴. در دیوان منوچهری (دبیر سیاقی، چاپ دوم/۱۱۹) آمده است:
شنیدم که اعشی به شهر یمن شد
سوی هوذة بن علی الیمانی
۵. رجوع شود بالاتر، فصل سابق، یادداشت شماره ۱۱۱
۶. *EI (2), tome I/969-73*؛ چون احساء قصبه بحرین بوده است بحرین را گاه به همین نام احساء هم می خوانده اند. در دوره قبل از اسلام بحرین مخصوصاً شامل عربستان شرقی و قطیف بوده است. تسمیه امروز بحرین تازه است: *EI (1), 1/212*, *EI (2) vol. 1/970*
۷. *Justi, Iranisches Namenbuch/293*
۸. *Kramers, «al-Obolla», EI (I) Vol III/1036*
۹. رجوع شود به فادسنامه ابن بلخی/۱۱۶؛ مقایسه شود با: دو قرن سکوت/۷۳؛
Wellhausen, Skizz. und Vorarb. VI/40.
۱۰. تادینخ گزیده، طبع دکتر عبدالعسین نوائی، ۱۷۱.
۱۱. ابن اثیر، کامل، طبع مصر، ج ۲/۲۶۵.
۱۲. بلاذری، فتوح/۲۴۴.
۱۳. *Wellhausen, Skizz. und Vorarb. VI/41*
۱۴. در باب شهر انبار و اهمیت آن رجوع شود به:
Herzfeld, Samarra/12

Maricq et Honigmann, *Recherches sur les Res Gestae divi Saporis*,
Bruxelle 1953, p. 116-17.

Pauly-Wissova, I/1780-95.

۱۵. یاقوت، معجم البلدان، بیروت ج ۴/۷۷-۱۷۶؛ مقایسه شود با: .

Le strange, The Lands of the Eastern Caliphate/65.

۱۶. دومة الجندل جایی بوده است در سر راه مدینه به شام که در واقع صحاری عربستان مرکزی را به جبال حوران و سوریه می پیوسته است. رجوع شود به: حافظ وهبه، جزيرة العرب فی القرن العشرين، قاهره ۱۹۵۶/۶۷ و ۴۵.

۱۷. خبر حج رفتن خالد از بیراهه مشهور است، ابن اثیر هم (ج ۲/۲۸۴) نقل کرده است؛ مع ذلك صحت آن محل تأمل است مخصوصاً این که ابوبکر با وجود مراقبتی که در این قبیل کارها داشته است ازین حج او تا هنگام بازگشت خبر نیافته باشد بسیار بعیدست.

۱۸. در باب اختلاف روایات راجع به جانشینان پرویز و شیرویه رجوع شود به:

Spiegel, Iranische Alterthumskunde Vol 3/528-32.

دخت زنان یا شاه زنان همان است که بوراندخت خوانده می شود. نیز رجوع شود به: نولدکه، ۳۹۹/؛ یوستی/۸۷. (آلمانی)

۱۹. باقسیانا ناحیه یی بوده است در سرزمین سواد. باروسما هم دوناحیه بوده است: سفلی و علیا که هر دوناحیه در حوالی سواد بغداد واقع بوده است. رجوع شود به: معجم البلدان ۱/۳۲۵؛ لسترنج، سرزمینهای خلافت (انگلیسی)/۷۵.

۲۰. واقعه جسر به موجب خبر سیف در ماه شعبان سال ۱۳ هجری روی داده است. به روایت دیگر در آخر رمضان آن سال. اما ابن اسحق آن واقعه را به سال ۱۴ نسبت داده است.

۲۱. در باب قاتل مهران روایت مشهور آن است که يك غلام نصرانی بوده است. رك ابن اثیر ۲/۳۵۴. بموجب روایت دینوری، اخبار الطوال/۱۱۵، مثنی خود مهران را کشت. یعقوبی نقل می کند که منذر بن حسان او را زخم زد و از اسب بزیر افکند و جریر ابن عبدالله در رسید و سرش را برید. یعقوبی، ج ۲/۱۲۱.

۲۲. نام این عرب در بعضی روایات قطبة بن قتادة السدوسی آمده است. رجوع شود به کامل ۲/۳۳۸.

۲۳. Wellhausen, *Skizzen*. VI, 94-113; Veccia Vaglieri, *EI* (2), I/716-17.

۲۴. تاریخ گزیده، طبع طهران/۱۷۱.

۲۵. ابن اثیر ۲/۳۱۷.

۲۶. طبری ۲/۴۳.

۲۷. مقایسه شود با: دو قرن سکوت، چاپ دوم/۵۱-۴۷.

۲۸. برای نمونه این مذاکرات رجوع شود به: اخبار الطوال/۱۱۶-۱۱۵؛ ابن اثیر ج ۲/۳۱۵.

۲۹. بلاذری، فتوح/۲۶۰.

۳۵. در اخبار فتوح نام قعقاع بن عمرو بسیار ذکر شده و حتی بعدها نیز در جنگ صفین نام او آمده است. در باب او بی تردید مسامحه و مبالغه بسیار شده است مع ذلك در این که وی وجود داشته است تردید نیست.
۳۱. کامل ابن اثیر ۲/۳۳۶.
۳۲. بلاذری، فتوح/۲۶۲.
۳۳. در باب کوئی و محل آن رجوع شود به: معجم البلدان، طبع بیروت ۴/۸۸ - ۴۸۷؛ لسترنج (انگلیسی)/۶۸-۶۹.
۳۴. ابن خردادبه، المسالك والممالك، لیدن ۱۸۸۹/۱۶۲.
۳۵. ثعالبی، غرر الاخبار/۷۴۲ حمزه، سنی ملوک/۳۶.
۳۶. اخبار الطوال/۲۱-۱۲۵؛ طبری ۲/۱۲۴.
۳۷. طبری ۲/۱۲۵؛ ابن اثیر ۲/۳۵۸.
۳۸. ابن اثیر ۲/۳۶۱؛ ایران ددزمان ساسانیان /۴۹۶.
۳۹. دو قرن سکوت، چاپ دوم/۵۸-۶۵.
۴۰. در باب این اندیشه عزیمت عراق که برای عمر پیش آمد. وجهات انصراف او - رجوع شود به ابن اثیر، ج ۲/۲۱۰-۲۰۹.
۴۱. در باب این گنج نهارگان بعضی از مورخین شرحهایی نوشته اند که افسانه آمیز است. رجوع شود به: اخبار الطوال/۱۳۱-۱۳۰.
۴۲. ابن اثیر، ج ۳/۸.
۴۳. Wellhausen, *Skizzen* /83, 102-104

۵

موالی و نهضتها

۱. طبری ۳/۲۶۳؛ کامل ۳/۷؛ گفته اند وی ایرانی بود که پیش از اسلام در جنگ بدست رومیها اسیر شده بود و به آیین نصاری گرویده. بموجب بعضی روایات نیز گفته اند یهودی بود. تاریخ گزیده، طبع طهران /۱۸۳.
۲. مطابق روایت جاحظ (العثمانیه /۱۲۶) طریف بن عدی در طی قطعه بی عمر را «قتیل هرمرزان» خوانده است. در هر حال هرمرزان نیز مثل ابولؤلؤ و غلام نبطی متهم به مداخله

- در توطئه قتل عمر و با اطلاع از آن بوده است. نیز رجوع شود به: المصعب الزبیری، نسب قریش، طبع دارالمعارف ۱۳۷۲/۳۵۵.
۳. در باب تفصیل این روایت که حافظ ابن عساکر در تاریخ دمشق آورده است رجوع شود به حواشی ابن اثیر، طبع مصر، ۹۴/۳.
۴. جاحظ، العثمانيه (مصر ۱۹۵۵)، تحقیق عبدالسلام محمد هارون / ۲۴۳.
۵. Noeldeke-Schwally, *Gesch. Quran* II, 47-119.
۶. «Levi della Vida», *Sh. EI*/617
۷. Lammens, *Calife Omayyade*/113-15
۸. Caetani, *Annal*, 36 A.H
۹. Veccia Vaglieri, *EI*(2), Tome, II/427
۱۰. فادسنامه ابن البلخی / ۱۱۶.
۱۱. بلاذری / ۳۰۶، ۳۱۵.
۱۲. فادسنامه ابن البلخی / ۱۱۶؛ مقایسه شود با: دو قرن سکوت / ۷۳.
۱۳. فادسنامه ابن البلخی / ۱۱۷.
۱۴. بلاذری، فتوح / ۳۱۸.
۱۵. بلاذری، ۵۷۵ مقایسه شود با: قزوینی، بیست مقاله / ۱۰۷.
۱۶. تاریخ یعقوبی ج ۲/۸۱-۱۷۶؛ مقایسه شود با: شرح ابن ابی الحدید، مصر ۱۳۲۹ ج ۴/۶۳ و ۷۶.
۱۷. Brockelmann, *History of The Islamic Peoples*/78
۱۸. رجوع شود به: براون، تاریخ ادبی ایران، جلد اول، ترجمه فارسی / ۳۳۹.
۱۹. ولهوزن، الشیعة و الخوارج، ترجمه عربی / ۱۸۶.
۲۰. خربوطلی، تاریخ العراق تحت الحکم الاموی / ۴۸-۱۴۰.
۲۱. در باب موالی که همراه مختار بوده اند و ذکر آنها در اخبار راجع به مختار مکرر آمده است رجوع شود به: M. Watt, *JRAS*, 1960/163.
۲۲. اخبار الطوال / ۳۰۲؛ خربوطلی، تاریخ العراق / ۱۴۷؛ مقایسه شود با: دو قرن سکوت / ۸۹.
۲۳. *EI* (1) tome 1/215-17؛ دو قرن سکوت / ۹۳-۹۲.
۲۴. عمدة الطالب / ۷۵-۷۸.
۲۵. مسعودی، مروج الذهب ج ۲/۱۸۱؛ مقایسه شود با: محمد ابوزهره، الامام زید / ۵۱.
۲۶. M. Watt, *JRAS*, 1960/169-70.
۲۷. Lammens, *Calife Omayyade* / 119-23
۲۸. Tritton. *Musl. Theology*/43
۲۹. اسفرائینی، التبصیر فی الدین / ۲۶ که فقط نجدات را از اعتقاد به این قول مستثنی شمرده است.

- Tritton, *Musl. Theol.* pp. 35,38 .۳۰
- Goldziher, *Dogme et loi*/162 .۳۱
- Von Kremer, *Gesch. der Herrsch. Ideen* / 360 .۳۲
۳۳. «مخفی نماند که اهالی ولایت طالقان همیشه از مجبان شاه ولایت بوده‌اند و از ائمه اهل بیت احادیث بسیار در فضایل این طالقان و اهالی آنجا وارد شده و در بیان احوال علی علیه السلام از کتب کشف الغمه مسطورست که روی ابن اعثم الکوفی فی کتاب الفتوح عن امیر المؤمنین انه قال ویحا للطالقان فان الله تعالی بها کنوزاً لیست من ذهب ولا فضه ولكن بهار جال مؤمنون عرفوا الله حق معرفته و هم انصار المهدي فی آخر الزمان» مجالس المؤمنین / ۴۲ و بستان السیاحه / ۳۸۲.
۳۴. از آنجمله است دست اندازیهای اعراب در عهد کودکی شاپور ذوالاکتاف. رجوع شود مثلاً به تاریخ بلعمی، چاپ طهران / ۹۰۵ - ۹۰۴؛ فارسنامه ابن بلخی / ۵۳ طبع سید جلال طهرانی. نیز مقایسه شود با ابن اثیر (بولاق) ج ۳ / ۴۹ بلاذری / ۳۸۶، ۳۹۲.
- Wellhausen, *Arabische Reich*/307 .۳۵
۳۶. طبری / ۵۱/۳ و ۶۴.
۳۷. فارسنامه ابن بلخی / ۱۱۱.
۳۸. تاریخ قم / ۲۶۰.
۳۹. تاریخ سیستان / ۸۲.
۴۰. تاریخ قم / ۲۵۴ و ۲۶۲.
۴۱. ایضاً / ۵۶-۲۵۴.
۴۲. ایضاً / ۲۴۷.
۴۳. تاریخ بخارا، طبع مدرس رضوی / ۴۸.
۴۴. تاریخ بخارا / ۴۸؛ در باب سرودی که اهل بخارا راجع به عشق سعید و خاتون بخارا ساخته بوده‌اند جای بحث در اینجا نیست. يك پاره از این سرود را که تا کنون گمان می‌رفت بکلی از میان رفته‌است نگارنده پیدا کرده است. رجوع شود به مقاله اینجانب تحت عنوان «سرود اهل بخارا»، مجله یفما، سال ۱۱ / شماره ۷.
۴۵. در باب سیابجه و زط رجوع شود به:
- Gabriel Ferrand, «Sayabidja», *EI* (I), Vol IV / 206-208.
- Gabriel Ferrand, «Zott», *EI* (I), Vol IV / 1305-1306.
- و راجع به دلیل مراجعه شود به: Minorsky, *EI* (2), Vol II.
۴۶. مثلاً رجوع شود به فردوس المرشدیه / ۱۰۷-۱۰۶ و ۱۸۰.
۴۷. مثل اعتقاد به فال، خواب، جن و دیو که خرافات قدیم در این ابواب همچنان نزد عامه باقی ماند. مقایسه شود با: Spuler, *Iran in Früh-Isl. Zeit* / 161-63
۴۸. در باب جن رجوع شود به مقاله نولدکه راجع به اعراب در دائرة المعارف هسنگس

۱/ ۷۱-۶۶۹ ومقالات (2) EI؛ همچنین مقایسه شود بامقاله نگارنده به نام «جن»
مجله سخن ۱۱/۵۰-۹۴۴

۴۹. درباب سوشیان و بعضی از مآخذ راجع به او رجوع شود به:

Jackson, *Zoroastrian Studies* / 150

و همچنین به رساله پورداود بهمین نام سوشیانت.

۵۰. راجع به «لقمان حکیم» نگارنده را سلسله مقالاتی است بهمین عنوان که در مجله یفما
سال سوم چاپ شده است.

۵۱. درباب استعمال بنی ساسان بمعنی گدایان رجوع شود به فرهنگ آندراج، و ذیل
قوامیس العرب دوزی، و همچنین به:

Kramers, «Sasan», *EI* (1) Vol IV / 185.

۵۲. عبارت ترجمه ایست مأخوذ از قطعه پهلوی اندر آمدن شاه بهرام. برای اصل قطعه و
ترجمه های آن رجوع شود به دو قرن سکوت / ۱۱۸؛ روح شعوبی که در این قطعه
پهلوی هست البته بارزست.

۵۳. قصه سنجانا منظومه ایست به فارسی اثر بهرام کیقباد نوساری که آن را به سال ۹۶۹
یزدگردی نظم کرده است و در طی آن سرگذشت مهاجرت پارسیان را از ایران به سرزمین
هند، از روی روایات منقوله قدیم بیان داشته است. برای اطلاعات بیشتر در این
باب رجوع شود به رساله پورداود، موسوم به ایران شاه، درباب مهاجرت پارسیان
به هند.

۵۴. دیب یادبو (Div) جزیره یی در جنوب شبه جزیره کاتیاوار بوده است.

۵۵. پورداود، ایران شاه / ۸؛ مقایسه شود با:

Jackson, *Zoroastrian Studies* / 116, 181-83.

Marquart, *Iranschahr* / 68, 133

۵۶.

Chavannes, *Documents sur les Tou-kieu occidentaux* / 258.

۵۷. درباب مولی و انواع مختلف ولاء و موالاته، در کتب فقه و لغت و ادب اطلاعات بسیار
بدمست می آید. خواننده یی که اطلاعات مبسوط می خواهد از جمله به مراجع ذیل نگاه
کند:

جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی، الجزء الرابع، ۱۹۴۷.

احمد امین، ضحی الاسلام، الجزء الاول، ۱۹۳۳.

محمد الطیب النجار، المولی فی العصر الاموی، قاهره ۱۹۴۹.

الخربوطلی، تاریخ العراق فی ظل الحكم الاموی، ۱۹۵۹.

Goldziher, *Mub. Stud.* I/140.

Levy, *An Introduction to The Sociology of Islam*, I/117-27.

۵۸. نظیر این شعر بشار در حق شخصی به نام عمرو که خود را منسوب به عرب می کرده:

فانه عربی من قواریر!

ارفق بعمر و اذا حرکت نسبته

در کلام او و دیگران کم نیست. مقایسه شود با ضحی الاسلام ج ۱/۳۷.

۵۹. الخربوطلی، تاریخ العراق/۲۵۴.

۶۰. العقدالفرید ۳/۴۱۴.

۶۱. الخربوطلی، تاریخ العراق/۱۷۰.

۶۲. برای داستان نقل دیوان و مأخذ آن رجوع شود به دو قرن سکوت / ۱۵-۱۱۳.

۶۳. الخربوطلی/۲۵۵.

۶۴. دنت، جزیه در اسلام، ترجمه فارسی / ۲۰۸-۲۰۷.

Barthold, *Turkestan*/ 189-90

۶۵.

Turkestan /192

۶۶.

۶۷. دو قرن سکوت / ۴۵-۳۴۴.

۶۸. این که جزیه برای طبقات عامه تحمیل تازه‌یی نبود محقق است چون این طبقات در

عهد ساسانیان هم بهر حال جزیه‌یی می‌پرداخته‌اند در صورتیکه نجبا و موبدان و طبقات

خواص از مالیات سرانه معاف می‌بوده‌اند. برای تفصیل بیشتر درین باب رجوع شود

به: کریس تنسن، ایران در زمان ساسانیان / ۳۹۰.

دنت، جزیه در اسلام / ۲۶-۲۵.

۶۹. برای قول شعوبیه در این ابواب رجوع شود مخصوصاً به العقدالفرید ج ۲/۸۹-۸۶.

۷۰. واهل القرى کلهم یدعون بکسری قباذ فاین النبط مسعودی،

التنبیه والاشراف / ۳۵؛ مقایسه شود با: محاضرات الادباء ۲/۲۲۳.

۷۱. ابن عبدربه، العقدالفرید ۲/۹-۸۶.

۷۲. جاحظ، البیان والتبیین ۳/۶ و مقایسه شود با ضحی الاسلام، ج ۱/۶۷.

۷۳. اغانی ۴/۱۲۵؛ مقایسه شود با: ضحی الاسلام ۱/۳۰.

۷۴. برای متن عربی این شعر رجوع شود به معجم الادباء ۱/۳۲۳.

۷۵. جاحظ، البیان والتبیین. ۳/۲۰۶؛ مقایسه شود با بیرونی، آثار الباقیه، ترجمه زاخائو

۱۹۷/.

۷۶. ابن قتیبه، کتاب العرب، ضمن رسائل البلغاء / ۲۷۰.

۷۷. ضحی الاسلام ۱/۷۴-۷۶.

۷۸. برای مراجع بیشتری در باب شعوبیه نگاه کنید به:

Spuler, *Iran in Frueh Islamischer Zeit*/225-37.

۷۹. ابوهاشم عبدالله پسر محمد حنفیه بموجب اخبار به دربار سلیمان بن عبدالملک رفت

و خلیفه او را مسموم کرد. در بازگشت از شام ابوهاشم به حمیمه رفت و همانجا وفات

یافت. گویند حق امامت را به محمد بن علی که آنجا می‌زیست وا گذاشت و بعد از

درگذشت او اتباعش که هاشمیه خوانده می‌شدند محمد بن علی را امام خویش شمردند.

اگرچه این خبر از رنگ تمایلات عباسیه خالی نیست، بهر حال شروع دعوت عباسیه

بلافاصله بعد از وفات ابوهاشم بوده است. برای تفصیل بیشتر رجوع شود به:

Moscatti, «il testamente di Abu Hasim» in *RSO* 1952

۸۰. رجوع شود به: Van Vloten, *Recherches*./ 45-46، مقایسه شود با: ابن فقیه ۳۱۵/

۸۱. حکایت حیلۀ ابومسلم برای وصول به ابراهیم امام که در زندان اموی بود، و سؤال کردن از او که امانت وی را به که سپرده است و دقتی که در مخفی نگهداشتن نام امام عباسی هنگام دعوت و اخذ بیعت بکار می رفته است با رنگ مبالغه آمیزی در بعضی تواریخ آمده است. مع هذا شك نیست که از بیم افشاء این سر ناچار در اخفاء دعوت سعی بسیار می شده است.

۸۲. مخصوصاً بعد از وصول به خلافت بود که مدعی شدند خلافت و امامت میراث بوده است و بعد از پیغمبر به عموی عباس می رسیده است. رجوع شود به:

M. Watt. *JRAS*, 1960/171.

Wellhausen, *Arab. King*./514

۸۳

۸۴. رجوع شود به: Van Vloten, *Recherches*/30

Barthold, *Turkestan*/190-93

۸۵

۸۶. Barthold, *Turkestan*/190: مقایسه شود با: Van Vloten, *Recherches*/33,65

۸۷. مثل اینکه گفته می شد عین بن عین بن عین میم بن میم بن میم را خواهد کشت یعنی که عبدالله بن علی بن عبدالله مروان بن محمد بن مروان را هلاک خواهد کرد.

Van Vloten, *Recherches*/57.

۸۸. بعضی روایات فقط از يك سفر ابومسلم یاد کرده اند. رجوع شود به:

Wellhausen, *Arab King*./521.

۸۹. در باب منشاء علم و جامه سیاه رجوع شود به: دو قرن سکوت / ۳۶۲

۹۰. راجع به جفر و ملاحم بعضی اطلاعات در مقاله این جانب در باب «فال و استخاره» آمده است. سخن ۱۳/ ۶۰-۵۴۵

۹۱. ثئوفانس (Theophanes) این سیاه جامگان را سیاه پوشان خوانده است و در تکمله ایزیدور (Isidori Hispan) نام آنها دیوان سیاه آمده است:

Wellhausen, *Arab King*./533.

۹۲. این روایت از ثئوفانس است. رجوع شود به: Wellhausen, *Arab King*./535.

۹۳. این قطعه را بنا بر مشهور نصر بن سیار برای اعراب ربیعه که در خراسان بوده اند و به هواداری کرمانی با سایر اعراب منازعه و دشمنی داشته اند سروده است. اصل شعر در اخبار الطوال / ۳۰۷ و عقد الفرید / ۲ / ۳۵۹ ذکر شده است و بدینگونه است:

ان یغضبوا قبل ان لاینفع الغضب	ابلیغ ربیعة فی مرو و اخوتها
کان اهل الحجا عن فعلکم غیب	ما بالکم تلقحون الحرب بینکم
ممن تأشب لادین و لاحسب	و تترکون عدوا قد اظلمکم
ولاصمیم الموالی ان هم نسبوا	لیسوا الی عرب منافعرفهم
عن الرسول و لاجاوت بها کتب	قد ما یدینون دینا ما سمعت به
فان دینهم ان تقتل العرب	فمن یکن سائلی عن اصل دینهم

- ایضاً مقایسه شود با ابن اثیر ۳۰۴/۴.
۹۴. در طی این خطبه می گوید: یا اهل خراسان هذه البلاد كانت لاباءكم [الاولین] و كانوا ينصرون على عدوهم لعدلهم وحسن سيرتهم حتى بدلوا وظلموا فسخط الله عز وجل عليهم فانزع سلطانهم وسلط عليهم اذل امة كانت في الارض عندهم فغلبوهم على بلادهم وكانوا بذلك يحكمون بالعدل ويوفون بالعدل وينصرون المظلوم ثم بدلوا وغيروا و جاروا في الحكم واخافوا اهل البر والتقوى من عترة رسول الله صم فسلطكم عليهم لينتقم منهم بكم لتكونوا اشد عقوبة لانكم طلبتموهم بالثار. ابن اثیر، ۳۱۳-۳۱۴/۳.
۹۵. اخبار الطوال ص ۳۵۷ مقایسه شود با: دو قرن سکوت ۳۶-۱۳۵.
۹۶. ابن اثیر ۳۰۴/۴؛ مقایسه شود با جوامع الحکایات، چاپ خاور/۳۸۵.
۹۷. بعضی روایات- مثلاً روایت عمرانی در کتاب الانباء فی اخبار الخلفاء که می گوید ابو مسلم با سپاه خراسان به عراق آمد و در جلوس سفاخ و در جنگ با بنی امیه حاضر بود با آنچه اکثر مورخان گفته اند سازگار نیست و ظاهراً از قصص ابو مسلم نامه هاست.
۹۸. تفصیل این داستان در الانباء فی اخبار الخلفاء عمرانی آمده است و اصل روایت را دیگران- مثلاً ابن اثیر- نیز ذکر کرده اند و شاعری هم درین باب گفته است:
- قد فتح الله مصر عنوة لكم   واهلك الفاجر الجعدى اذ ظلما
فلاك مقوله هر يجرره   وكان ربك من ذى الكفر منتقماً
۹۹. تاریخ بخارا ۷۴/۱؛ مقایسه شود با: Barthold, *Turkestan*/195.
۱۰۰. Barthold, *Turkestan*/195-96
۱۰۱. این بیت در الاغانی (۸۴/۱۶) آمده است:
- بالیث جور بنی مروان عادلنا   ولیت عدل بنی العباس فی النار
- Van Vloten, *Recherches sur la domination arabe*./69.
۱۰۲. دو قرن سکوت / ۱۳۹.
۱۰۳. Noeldeke, *Sketches from Eastern History*/118
۱۰۴. دینوی، اخبار الطوال / ۳۱۸ و ابن اثیر ۳۴۶/۴.
۱۰۵. ابن خلکان ۳۳۰/۲؛ ابن اثیر ۳۵۵/۴، هروج الذهب ۲۳۶/۲.
۱۰۶. ابن خلکان ۳۲۶/۲.
۱۰۷. Barthold, *Turkestan*/193
۱۰۸. / مجمل التواریخ والقصص / ۳۱۵
۱۰۹. / رجوع شود به: Van Vloten, *Recherches* /68؛ مقایسه شود با: براون، تاریخ ادبی ایران، ترجمه فارسی، ج ۱/۳۵۸.
۱۱۰. Noeldeke, *Sketches from Eastern Hist.*/118 /
۱۱۱. Barthold, *Turkestan*/199 /
۱۱۲. / الفهرست، چاپ مصر/۴۸۳؛ مقایسه شود با الفرق بین الفرق، طبع زاهد الکوثری/۱۵۵ و التبصیر اسفراینی/۱۱۴.

۱۱۳. درین باب رجوع شود به عقیده نولد که که بحق درین قضیه با تردید می نگرد:
Noeldeke, Sketches/118.
۱۱۴. روایتی که می گوید اعراب پسر سنباد را کشتند و گوشت او را به پدر خوراندند، یادآور داستان ازدهاگ و هارپاگ است و افسانه آمیز می نماید. برای اصل روایت رجوع شود به: دو قرن سکوت/ ۵۰ - ۱۴۹.
۱۱۵. سیاست نامه/ ۱۵۶.
۱۱۶. ابن اثیر، ۵/ ۵۳.
۱۱۷. آثار الباقیه، طبع زاخائو / ۲۱۱، مقایسه شود با: براون، تاریخ ادبی ایران ج ۱/ ۴۷۳.
۱۱۸. تاریخ بخارا/ ۷۷؛ مقایسه شود با بیرونی، آثار الباقیه ۲۱۱؛ مقایسه شود با تعلیقات ریچارد فرای بر ترجمه انگلیسی تاریخ بخارا/ ۱۴۳؛ و همچنین به: لاکهارت، نادرشاه (انگلیسی) / ۳۲.
۱۱۹. بیان الادیان، باب پنجم، فرهنگ ایران زمین ۱۰/ ۲۹۴.
۱۲۰. تاریخ بخارا/ ۸۸-۸۷؛ مقایسه شود با: بیرونی، آثار الباقیه/ ۲۱۱ و ابن اثیر ۵/ ۵۸ و ابن خلکان ۲/ ۲۷-۴۲۶.
۱۲۱. دو قرن سکوت/ ۱۸۱.

۶

دنیای هزارویک شب

۱. جاحظ، بیان ۳/ ۲۰۶؛ مقایسه شود با: Sachau, *Chronology/197.*
۲. رک ۱۷۱-۷۳/ *Creswell, Early Muslim Arch.*؛ نیز مقایسه شود با: *EI(2), tome I/921*
۳. شاید برای آنکه یادآور دارالسلام باشد در قرآن: (انعام) ۶/ ۱۲۷ (یونس) ۱۰/ ۲۴، یا از بابت تفأل به سلام و صلح در آن!
۴. Darmesteter, *Coup d'oeil sur l'histoire de la Perse, Paris 1885, /34*
۵. *Noeldeke, Sketches from East./107*
۶. Spuler, *The Muslim World, part 1/49-50*
۷. *Noeldeke, Sketches. /114-115*

- Barthold, *Turkestan*./197 .۸
- Kremer, *Streifzuege*/32,33 .۹
- Spuler, *Iran in Frueh*./45 .۱۰
- Noeldeke, *Sketches*./134 .۱۱
- Spuler, *Muslim World*, part 1/58 .۱۲
۱۳. اگرچه شهرت خست اوتاحدی ناشی از کثرت طمع و توقع اطرافیان نیز بود. برای توضیح بیشتر درین باب رجوع شود به: Noeldeke, *Sketches*/ 132-33؛ جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی ۱۰۱/۲.
۱۴. درباره بوزینه زبیده و منشأ اخبار آن رجوع شود به: دو قرن سکوت / ۲۰۳-۲۰۴.
۱۵. مثلاً رجوع شود به اغانی ۱۷۸/۳؛ مروج الذهب ۲۷۴/۲؛ الامامة والسياسة ۱۸۷/۲؛ مقایسه شود با سنگدلی و سختی او در باب برامکه که اخبار آن معروف است.
۱۶. ابی نواس می گوید:
سخرالله للامین مطایبا	لم تسخر لصاحب المحراب
فاذا مارکابه سرن برا	سار فی العما را کباً لیث غاب
عجب الناس اذ رأوك علی صو	رة لیث تمر مرالسحاب
سبحوا اذ رأوك سرت علیه	کیف لو ابصروك فوق العقاب
ذات زور و منسر و جناحین	تشق العباب بعد العباب
تسبق الطیر فی السماء اذا ما	استعجلوها بجیئة و ذهاب
- رجوع شود به جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی ۱۳۲/۲.
۱۷. ابن اثیر، کامل ۲۸۷/۵؛ و بنا بر مشهور همین اهانت که متوکل در حق علی روا می داشت پسرش منتصر را با اودشمن کرد. در باب دلکهای دربار متوکل نیز رجوع شود به مسعودی، مروج الذهب ۷۳/۲-۳۷۲.
۱۸. ابن اثیر ۳۴۶/۴.
۱۹. ابن اثیر ۴۳/۵.
۲۰. جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی ۶۴/۲.
۲۱. راجع به اسباب عمده‌یی که درین دوره موجب جمع ثروت می شد رجوع شود به: جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی ۱۰۳/۲.
۲۲. اتلیدی، اعلام الناس/۹۸.
۲۳. ابن الاثیر ۱۱۲/۶.
۲۴. اغانی ۱۸۴/۳.
۲۵. Goldziher, *Dogme et loi* / 121-24؛ عبدالحسین زرین کوب، اذنی میراث صوفیه چاپ اول/۱۲-۱۳.
- Goldziher, *Dogme*./122 .۲۶

۲۷. ابی نعیم، حلیة الاولیاء (مصدر ده مجلد ۳۸-۱۹۳۲) ج ۲/۴۰-۱۳۴؛ مقایسه شود با:
ابو محمد عبدالله بن عبدالحکم، سیرة عمر بن عبدالعزیز / ۱۲۳ و ۹۰.
۲۸. دینوری، الامامة والسیاسة ۱۸۰/۲ و ۱۷۶.
۲۹. ایضاً، ۱۷۲/۲.
۳۰. ایضاً، ۱۸۷/۲.
۳۱. ابشهی، المستطرف ۱/۷۱-۷۰؛ مقایسه شود با: قلبیس ابلیس / ۱۵۲.
۳۴. Meier, *EI* (2). Tome 1/1284
۳۳. عوارف المعارف / ۱۱۸؛ مقایسه شود با: قلبیس ابلیس / ۲۸۴.
۳۴. ابن خلکان، وفيات الاعیان ۳/۲۱۵.
۳۵. از آنجمله است حکایت شبلی (در تذکرة الاولیاء ج ۲/۱۶۵) «نقل است که شبلی سردابه‌یی داشتی در آنجا همی شدی و آغوشی چوب باخود بردی و هر گاه که غفلتی به دل او در آمدی خویشتن بدان چوب همی زدی و گاه بودی که همه چوبها بشکستی، دست و پای خود بر دیوار همی زدی.»
۳۶. غزالی، فیصل التفرقة / ۵۵؛ و مقایسه شود با رساله فی تصحیح لفظ الزندق تألیف ابن کمال پاشا؛ هانی و دینار / ۱۵-۳۰۶. رساله ابن کمال پاشا درین باب البته معتبر نیست چون قصد او این بوده است که نشانهایی از زندیق بیان کند که آن نشانها باشخص معینی که منظور او بوده است منطبق باشد.
۳۷. رساله ابن القادح / ۲۷-۲۴.
۳۸. Runcimann, *Manicheisme Medieval*/57
۳۹. *ibid.*/54
۴۰. Goldziher, "Sâlih ibn Abd-al Kuddus und das Zandlkthum." 9th intern. Cong. of or. London 1893.
- مقایسه شود با: Bevan, "Manicheism" in *Hastings*, Vol. 8/401
۴۱. رجوع شود به ابن معتز، طبقات الشعراء / ۲۴؛ مقایسه شود با امالی سیدمرتضی ۱/۱۰۳-۸۸ و لسان المیزان ۳/۷۴-۱۷۲.
۴۲. قاسم الزیدی، کتاب الرد علی الزندق / ۲۹، ۳۰، ۳۱.
۴۳. ابن الندیم، الفهرست / ۴۶۸.
۴۴. بیرونی، مال الهند / ۷۶.
۴۵. در باب اختلافات بین مانویه و طرز فعالیت و دعوت آنها در عهد خلفا رجوع شود به الفهرست / ۶۸-۴۶۶ و مقایسه شود با: Vajda, in *RSO*/1938.
۴۶. رجوع شود به: الاغانی ۱۸/۲۰۰.
۴۷. Vajda, *RSO*/1938
۴۸. الاغانی ۱۱/۷۱؛ مقایسه شود با: Vajda, *RSO* / 1938
۴۹. حمزه اصفهانی، شرح دیوان ابی نواس ۳/ ورق ۱۹۷، نسخه ۴۸۳۱ کتابخانه ملی

- پاریس؛ رجوع شود به: مانی و دیناد / ۳۳۵.
۵۰. فهرست زنادقه در کتاب الفهرست / ۷۳-۴۷۲ و جاحظ / ۴-۵۱-۴۴۷ آمده است. مقایسه شود نیز با: Vajda, ibid
۵۱. Cahen, «Dhimma», in *EI* (2) Vol 2/234-8.
۵۲. از آنجمله است: «من ظلم معاهدًا و کلفه فوق طاقته فانا حجیجه. بلاذری، فتوح / ۱۶۲.
۵۳. مروج الذهب / ۲-۳۲۷.
۵۴. تاریخ بغداد / ۱۵-۱۸۶ مقایسه شود با: خاندان نوبختی / ۴۲
۵۵. مثلاً رجوع شود به عقد الفرید / ۲-۲۰۷؛ بیان الادیان / ۱۸؛ مقایسه شود با دو قرن سکوت / ۲۲-۳۱۸ و ۲۶-۳۲۵.
۵۶. درین باب رجوع شود مثلاً به ابن حزم، الفصل / ۱-۸۲ و ما بعد، انوار الملکوت / ۱۹۷ کشف المراد / ۲۲۴؛ و مقایسه شود با: الانوار والمراقب یعقوب قرقیسانی، طبع نیویورک ۴۳-۱۹۳۹ باب ۱۵ / ۲۹۴.
۵۷. مثلاً جاحظ، رسالة الرد علی النصارى / ۴۲ و ۴۵. دکتر قمر آریان تفصیل این احتجاجات و مناظرات را در رساله مفصلی جمع کرده است.
۵۸. کجستک ابالیش یا گجستک اباله که عبدالله هم خوانده اند یک زندیق مجوس بوده است که بموجب رساله پهلوی مختصری بهمین نام در حضرت مأمون خلیفه با آذر فرنبغ موبد زرتشتی مناظره کرده است. متن پهلوی و ترجمه آن به فرانسوی و انگلیسی منتشر شده است و صادق هدایت نیز آن را به فارسی ترجمه کرده است (۱۳۱۶). نیز مقایسه شود با: دو قرن سکوت / ۲۶-۲۲۵.
۵۹. دینکرت / ۳-۲۹۱ و ۴۰۴ مقایسه شود با: de Menasce, *Denkart*/20
۶۰. دینکرت / ۳-۴۰۰ مقایسه شود با: de Menasec/21
۶۱. دینکرت / ۳-۳۵؛ مقایسه شود با: de Menasce/19
۶۲. شکندگمانیک و چاد شامل فصلی جامع است (۱۱ و ۱۴) در بیان این اعتراضات و احتجاجات. رجوع شود به: de Menasce, *Skand Gumanik Vicar*/122-173.
۶۳. العقاید النسفیة / ۸۵.
۶۴. ابن خلکان، وفيات / ۳-۳۹۶.
۶۵. نوبرگ، مقدمة الانتصار / ۵۸.
۶۶. در باب این ترجمه‌ها و کیفیت نقل علوم یونانی به عربی رجوع شود به: Aldo Mieli: *La Science arabe*, London 1938.
- De Lacy O'Leary: *How Greek Science Passed to The Arabs*, London 1948.
- عبدالرحمن بدوی، التراث اليونانی فی الحضارة الاسلامیه، ۱۹۴۶.
۶۷. ابن طیفور، کتاب بغداد / ۸۷.
۶۸. ضحی الاسلام / ۲-۵۸-۵۷.
۶۹. بیت الحکمه، که آن را دار الحکمه و خزانه الحکمه هم خوانده‌اند تا حدی به تقلید از

مدرسه جندیشاپور بوجود آمده بود و در هر حال روح شعوبی در آن بارز بود. مأمون خلیفه از قبرس و قسطنطنیه کتابهای راجع به حکمت و طب یونانی را به این بیت الحکمه جلب کرده بود. برای اطلاعات بیشتر درین باب رجوع شود به:

Sourdel, *EI*(2) Vol 1/1173.

جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی ۲۹/۳-۲۲۸.
احمد امین، ضحی الاسلام ۶۵/۲-۶۲.

Nyberg. «*Mutazila*», in *Sb. EI*/422-23

.۷۰

.۷۱. الاغانی ۴۲/۳.

.۷۲. درین باب رجوع شود به: لوسین بووا، برمکیان / ۹۳-۱۹۲؛

J. Horowitz, «*Abbasa*», *EI*(2). Vol 1/14.

.۷۳. درباره لفظ برمک و اشتقاق آن رجوع شود به:

Barthold_Sourdel, «*Baramika*», *EI*(2) Vol 1/1065.

Bailey, *BSOS*, XI, 1943/3.

.۷۴. ابن اسفندیار، تاریخ طبرستان ۱۸۷/۱.

.۷۵. لوسین بووا، برمکیان / ۶۸.

.۷۶. عقدالفرید ۲۲/۳.

.۷۷. برای تفصیل اسباب نکبت برامکه، مخصوصاً رجوع شود به: دو قرن سکوت / ۲۰۳-.

۱۹۲؛ عبدالعظیم قریب، مقدمه تاریخ برامکه، / قعه - ریط.

.۷۸. لوسین بووا، برمکیان / ۹۲.

.۷۹. در واقع شارحان دیوان ابونواس که بمناسبت يك قطعه کنایه آمیز او در حق عباسه از

شوهران اوسخن گفته اند، نام جعفر را نیاورده اند. مناسبت سرگذشت هارون و عباسه

باداستان جذیمة الأبرش و خواهرش نیز البته قابل تأمل است. مع هذا هیچ يك از این

دو امر روایت ارتباط جعفر و عباسه را نفی نمی کند.

.۸۰. قطعه ابونواس این است:

وابن القادة الساسه

الاقل لامین الله

ك ان تفقده راسه

اذا ما ناکث سر

و زوجه بعباسه

فلاتقتله بالسيف

(دیوان / ۵۲۰)

ولیکن در متن شعر جای ذکر شوهران عباسه نیست و سکوت شارحان نیز چیزی را

اثبات نمی کند.

.۸۱. لوسین بووا، برمکیان / ۴۲-۱۴۱، ۱۴۸.

.۸۲. روزگار برمکیان و داستان سخاوتهای آنها در شعر غضائری هم آمده:

به شعر یاد کند روزگار برمکیان دقیقاً آنکه کاشفته شد برواحوال

مقایسه شود با: لوسین بووا، برمکیان / ۱۸۸؛ و گوته، دیوان شرقی.

۸۳. رجوع شود به حکایت عامل معتصم: دو قرن سکوت / ۳۳۶.
۸۴. ایضاً دو قرن سکوت / ۴۱-۳۴۰.
۸۵. تاریخ بیهقی، طبع دکتر فیاض / ۱۸-۴۱۶.
۸۶. اغانی / ۱۲ / ۳۶.
۸۷. چهار مقاله، مقاله اول. مقایسه شود با: تجارب السلف / ۱۶۴؛ تاریخ یعقوبی / ۳ / ۸۷-۱۸۶؛ ابن طیفور، بغداد / ۱۵-۱۱۴؛ مروج الذهب / ۲ / ۳۳۴.
۸۸. طبقات الاطباء ج ۱ / ۱۷۵.
۸۹. کتاب حاضر / ۳۰۰.
۹۰. اغانی / ۲۰ / ۹۲؛ مقایسه شود با: مسعودی، مروج الذهب / ۲ / ۷۳-۳۷۲.
۹۱. بووا، برمکیان / ۹۲.
۹۲. مثلاً رجوع شود به العقد الفرید / ۳ / ۵۸-۳۵۷.
۹۳. ابشیهی، المستطرف / ۲ / ۷۳-۷۲.
۹۴. تاریخ نیشابود / ۱۲۲.
۹۵. ایضاً، / ۱۲۳.
۹۶. الفخری / ۲۱۳.
۹۷. تاریخ بیهق / ۴۸-۴۷.
۹۸. ابن اسفندیار، / ۱ / ۱۲۲.
۹۹. ابشیهی، المستطرف / ۲ / ۸۷.
۱۰۰. العقد الفرید / ۱ / ۳۱۲.
۱۰۱. مثلاً رساله القشیریة / ۱۲۳، مجمل فصیحی / ۱ / ۲۲۹.
۱۰۲. تاریخ قم / ۶۳-۱۶۲.
۱۰۳. تاریخ نیشابود / ۱۳۰.
۱۰۴. تاریخ سیستان / ۱۸۶.
۱۰۵. حمزه، تاریخ منی ملوک الارض / ۱۲۱ و ما بعد.
۱۰۶. ابن قتیبہ، عیون الاخبار ج ۴ / ۹۱.
۱۰۷. می گوید (دیوان، قاهره ۱۹۵۳ / ۶۹۳):
- فان قالوا حرام قل حرام
ولکن اللذافی الحرام
۱۰۸. ضحی الاسلام / ۱ / ۱۲۴.
۱۰۹. دو قرن سکوت / ۶۱-۱۶۰؛ مقایسه شود با EI (1), 3/1073 در حال مشهورست که خود را از موعودهای زرتشت و به جای هوشیدر یا سوشیانت فرا می نمود و اگر کثرت تعداد پیروانش که روایات راجع به آن مبالغه آمیز می نماید درست باشد احتمال دارد که سبب جمع آمدن مجوس سیستان و خراسان بر او همین گونه دعاوی بوده است، هر چند بعیدست که در آن زمان بین مجوس این اندازه مرد جنگی در سیستان و هرات وجود داشته بوده است.
۱۱۰. یعقوبی، تاریخ / ۳ / ۱۱۵.

۱۱۱. تاریخ سیستان / ۴۳-۱۴۲.
۱۱۲. تاریخ بیهق / ۴۵؛ مقایسه شود با: تاریخ سیستان / ۱۵۶ و بعد.
۱۱۳. مرعشی، تاریخ طبرستان و دیوان / ۳۳.
۱۱۴. ابن اسفندیار، ۱/۱۸۳؛ مقایسه شود با مرعشی، / ۴۶.
۱۱۵. ابن الاثیر، کامل ۵/۶۲ و ۱۰۶.
۱۱۶. سیاست نامه / ۱۷۳.
۱۱۷. دو قرن سکوت / ۲۹-۲۲۵.
- Muir, *Caliphate* / 518
۱۱۸. رجوع شود به:
۱۱۹. درباره شهرت این دفتر و ذکر آن در ادب فارسی رجوع شود به: جلال همائی، دیوان عثمان مختاری، فهرست.
۱۲۰. ابن الاثیر، ۵/۶۳-۲۶۲.
- Muir, *Caliphate*/513
- ۱۲۱.
۱۲۲. ابن خلکان ۴/۱۴۷.
۱۲۳. یعقوبی، کتاب البلدان / ۳۳.
۱۲۴. تاریخ بغداد ۳/۳۴۶؛ مقایسه شود با: دو قرن سکوت / ۳۸-۲۳۶.
۱۲۵. لسترنج، سرزمینهای خلافت شرقی / ۶۱-۵۸.
۱۲۶. تجارب السلف / ۱۸۵.
۱۲۷. مسعودی، مروج الذهب ۲/۸۱-۴۸۰.
۱۲۸. تجارب الامم ۵/۱۹؛ تجارب السلف / ۱۹۴؛ و سیاست نامه / ۴۲-۴۰.
۱۲۹. معتضد خلیفه سیاستهای سخت داشته است و برای عقوبت گنهکاران شکنجه‌هایی غریب اختراع می‌کرده است که موجب وحشت و نفرت طبع است. رک: مسعودی، مروج الذهب ۲/۶۳-۴۶۲ و ۴۷۰؛ مقایسه شود با: ابن الاثیر، ۶/۱۰۱.
۱۳۰. تجارب السلف / ۹۵-۱۹۴.
۱۳۱. یعقوبی، کتاب البلدان / ۲۲۶.
۱۳۲. الفهرست / ۱۸۴.
۱۳۳. منهج المقال، / ۳۰.
۱۳۴. تجارب السلف / ۱۹۰.
۱۳۵. تجارب السلف / ۱۹۰.
۱۳۶. تجارب السلف / ۱۹۰؛ مقایسه شود با: مسعودی، مروج الذهب ۲/۴۴۷.
۱۳۷. مسعودی، مروج الذهب ۲/۴۴۷.
۱۳۸. لسترنج، سرزمینهای خلافت شرقی / ۴۹.
۱۳۹. ابن الاثیر، ۶/۲۹.
۱۴۰. برای تحقیق بیشتر در هویت صاحب الزنج و احوال او رجوع شود به:
Noeldeke, *Sketches from Eastern History*/146-47.
۱۴۱. دو قرن سکوت / ۳۷-۳۳۶.

۱۴۲. تجارب السلف / ۲۰۵.
۱۴۳. الاغانی / ۴۷، ۲۵؛ مقایسه شود با: دو قرن سکوت / ۳۳۹-۴۰.
۱۴۴. تجارب السلف / ۹۶-۱۹۵.
۱۴۵. الفخری / ۲۴؛ تجارب السلف / ۲۰۴؛ ابن خلکان / ۳، ۹۸.
۱۴۶. صابی، کتاب الوزراء / ۱۴۲.
۱۴۷. ابن خلکان / ۳، ۹۹.
۱۴۸. در باب اقطاع و تحول آن در بین مسلمین، رجوع شود به: ماوردی، الاحکام السلطانیة ۷۵-۱۶۸؛ صبح الاعشی / ج ۱۳؛ خطط المقریزی / ج ۲؛ جرجی زیدان، تاریخ-التمدن الاسلامی / ۱، ۳۸-۲۳۶؛ لمتون، مالک و زارع / ۱۶۲-۱۲۰.
۱۴۹. ابن الاثیر، / ۶، ۵۵-۲۵۴.
۱۵۰. ابوریحان، آثار الباقیه / ۳۵-۱۳۲؛ مقایسه شود با سیاست نامه / ۱۰۷ و ۱۱۵-۱۱۳.

۷

رستاخیز ایران

۱. Marquart, *Iranschahr* / 47
Spiegel, *Eran Alterthum*. 1/28.
۲. بارتولد، جغرافیای تاریخی / ۹۶.
۳. لسترنج، سرزمین خلافت / ۴۳۵.
۴. «وضات الجنات» / ۱۲۰.
۵. نزهة القلوب، چاپ طهران / ۱۸۸.
۶. رجوع شود به: Marquart, *Iranschahr* / 301
۷. بارتولد، جغرافیای تاریخی / ۶۴-۶۵.
۸. لسترنج، سرزمینهای خلافت شرقی / ۶۰-۴۵۵.
۹. جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی / ۲، ۸۱.
۱۰. کشف الظنون / ۲، ۳۸۹.
۱۱. در باب اطلاعات مأخوذ ازین کتاب رجوع شود به مقاله:
Gustav Rothstein در جشن نامه تولدکه موسوم به *Orientalische Studien*, I
۱۲. سعید نفیسی، تاریخ خاندان طاهری / ۲۷-۲۴.

۱۳. مسعودی، التنبیه / ۳۰۲-۳۰۵.
۱۴. تاریخ الحکماء قفطی، طبع لایپزیک / ۳۲۹.
۱۵. گویند طاهر سه هزار هزار درهم رشوه به این احوال داده بود: تاریخ یعقوبی / ۳-۸۴-۱۸۳.
۱۶. درباب اخبار حمزه و طاهر و احوال خوارج در سیستان و خراسان رجوع شود به: بغدادی، الفرق بین الفرق / ۸۰-۷۹ تاریخ سیستان / ۷۹-۱۷۷.
۱۷. ابن خلکان / ۲-۲۰۲.
۱۸. ابن طیفور، بغداد / ۶۸-۶۷.
۱۹. ایضاً / ۶۶-۶۲.
۲۰. رجوع شود به نامه‌یی که وی درین باب به کارداران خویند نوشت، تاریخ گردیزی / ۳-۰۳.
۲۱. تاریخ بیهقی / ۴۲-۱۴۱.
۲۲. تاریخ گردیزی / ۱-۰۱.
۲۳. رجوع شود به تجارب السلف ۷۰-۱۶۹ و همچنین به:
Weil, *Gesch. der Caliphen* II/229.
Rothstein, *Orientalische Studien*, I.
۲۴. تاریخ بلعمی؛ مقایسه شود با نفیسی، خاندان طاهری / ۱۶۷.
۲۵. Muir, *Caliph*. 2 ed./499
Rothstein, *Orientalische Studien* I.
۲۶. تاریخ یعقوبی / ۳-۸۵-۱۸۴؛ ابن طیفور، بغداد / ۷۴-۷۳؛ ابن خلکان، وفيات / ۲-۲۰۵؛ تجارب السلف / ۷۰-۱۶۹. سعید نفیسی در تاریخ خاندان طاهری، روایات مختلف را درین باب جمع کرده است / ۷۸-۱۶۶.
۲۷. ابن طیفور، بغداد / ۷۳.
۲۸. بلاذری، فتوح البلدان / ۶۰۶-۶۰۴.
۲۹. تاریخ سیستان / ۱۷۹.
۳۰. ابن طیفور، بغداد / ۹۵.
۳۱. حمزه، سنی ملوک / ۱۴۵.
۳۲. تاریخ سیستان / ۸۱-۱۸۰.
۳۳. ابن خلکان، وفيات / ۲-۲۷۱.
۳۴. ابن طیفور، بغداد / ۹۳-۹۲.
۳۵. شابشتی، الدیارات، طبع کورکیس عواد / ۸۶.
۳۶. حمزه، سنی ملوک / ۱۴۵.
۳۷. ابن خلکان / ۲-۲۷۱؛ و او این مطلب را از کتاب اخبار خراسان سلامی نقل کرده است.
۳۸. گردیزی، / ۲-۰۲.
۳۹. ایضاً / ۴-۰۳.
۴۰. ابن خلکان، / ۲-۲۷۴.

۴۱. تاریخ سیستان / ۸۷-۱۸۶.
۴۲. ایضاً / ۱۸۵.
۴۳. گردیزی / ۲-۳.
۴۴. بلاذری، فتوح البلدان، طبع دارالنشر للجامعین ۱۹۵۷/۶۰۶.
۴۵. ابن خلکان (۲/۲۷۵) این قول را نقل کرده است ولی سال ۲۳۰ را درست‌تر دانسته.
۴۶. الفهرست / ۱۷۰.
۴۷. گردیزی / ۴.
۴۸. ایضاً / ۵.
۴۹. گردیزی / ۵؛ ابن اسفندیار / ۴۵-۲۲۴؛ ابن اثیر / ۵-۱۷-۳۱۶.
۵۰. سعید نفیسی نزدیک صدتن از آنها را تا قرن هفتم ذکر می‌کند. خاندان طاهری / ۳۰.
۵۱. *Le Strange, Bagdad/119*
۵۲. دولت‌شاه، تذکره الشعراء، چاپ طهران / ۳۵.
۵۳. اسفزاری، روضات الجنات، طبع طهران / ۱۱۶.
۵۴. لتون، مالک و زارع در ایران / ۷۰۷ و ۷۳۳.
۵۵. در باب این دو گونه مآخذ نیز رجوع شود به مقاله ذیل:
- Barthold, "Zur Geschichte der Saffariden", in Noeldeke's *Orientalische Studien* 1/171-91.
۵۶. لسترنج، مرزمنهای خلافت شرقی، فصل ۲۴.
۵۷. پورداد، یشتها / ۲-۳۰۲-۲۸۹.
۵۸. *Noeldeke, Orientalische Skizzen/188*
۵۹. تاریخ سیستان / ۹۱-۱۹۰.
۶۰. تاریخ سیستان / ۲۰۰-۱۹۹.
۶۱. تاریخ‌گزیده / ۳۷۳، حبیب‌الحیر / ۲-۳۴۵.
۶۲. راجع به طبقه عیاران که نوعی شوالری شرقی است، و در باب آداب و احوال آنها رجوع شود به:
- Taeschner, *EI(2)*, Vol. I/817-18.
- که در ذیل آن مآخذ و مراجع مهم دیگر هم یاد شده است.
۶۳. منهاج سراج، طبقات ناصری / ۱-۲۳۶.
۶۴. تاریخ‌گردیزی / ۵؛ و این مورد ظاهراً تنها جایی است که اطلاعی در باب میزان دستمزد در آن ایام و آن نواحی ذکر شده است. نیز رک:
- Barthold, in *Orientalische Studien*, (Noeldoke) I/177
۶۵. جوامع‌الحکایات، طبع عکسی / ۳۹-۱۳۶.
۶۶. طبقات ناصری، چاپ عبدالحی حبیبی / ۱-۳۸-۲۳۷.
۶۷. تاریخ سیستان / ۲۰۸.
۶۸. این هدایا چنانکه صولی در کتاب الاوراق خویش نقل کرده است در سنه ۲۵۳ به بغداد

رسید. نیز رجوع شود به مقاله بارتولد، در مجموعه مطالعات شرقی اهدائی به نولدکه
۱۸۶/۱.

۶۹. وجه دین، چاپ برلین/۵۴.

۷۰. لسترنج، سرزمین‌های خلافت، ۲۲ و ۲۳.

۷۱. ابن خلکان، ۴۵۰/۵.

۷۲. جوامع الحکایات، عکسی/۱۲۹.

۷۳. الفهرست/۴۸۶.

۷۴. نام وی در تاریخ سیستان/۱۸-۲۱۷ عبدالرحیم آمده است و ظاهراً تحریف است.

۷۵. گردیزی/۷.

۷۶. ایضاً/۷.

۷۷. ایضاً/۸.

۷۸. تاریخ سیستان/۲۳-۲۲۲.

۷۹. ابن خلکان ۴۵۳/۵.

۸۰. تاریخ سیستان/۲۲۱.

۸۱. برای لشکرکشی یعقوب به مازندران رجوع شود به:

ابن اسفندیار، تاریخ طبرستان ۴۶-۲۴۵؛ ابن خلکان ۵۴/۵-۴۵۳؛ تاریخ گردیزی/۸،

تاریخ سیستان/۲۴-۲۲۳؛ و این که در آخر کار حسن بن زید باز گشت و یعقوب را

منهزم کرد نیز در روایت ابن خلکان آمده است.

۸۲. تصحیح قیاسی است. عبارت متن: «امیر المؤمنین دواب را از تر بریدند». مروج الذهب،

چاپ پاریس ۴۷/۸.

۸۳. Noeldeke, *Sketches from East. Hist.* /192

۸۴. جوامع الحکایات، عکسی/۲۳۱.

۸۵. گردیزی؛ و مقایسه شود با تاریخ سیستان/۲۳۱.

۸۶. مروج الذهب، چاپ مصر ۴۴۳/۲. در باب جنگ یعقوب و خلیفه روایت مؤلف سیاست-

نامه، (طبع خلیجی/۱۲-۹) بکلی با سایر روایات تفاوت دارد. وی چنانکه شیوه اوست

یعقوب را نیز- مثل بسیاری از شورشگران دیگر- از روی خطا و گزاف با باطنیان

مرتبط شناخته است.

۸۷. مروج الذهب ۴۴۴/۲.

۸۸. ابن خلکان، وفيات ۴۵۷-۵۸/۵.

۸۹. تاریخ سیستان/۲۳۲ و ۲۳۰.

۹۰. ایضاً/۲۳۲.

۹۱. مروج الذهب ۴۴۳-۴۴/۲.

۹۲. ابن اثیر، الكامل ۲۱/۶؛ ابن خلکان ۴۶۳/۵؛ سیاست نامه/۱۲.

۹۳. ابن خلکان ۴۶۳/۵.

۹۴. درباب اختلاف روایات راجع به تاریخ وموضع وفات وی رجوع شود به: ابن خلکان
۴۶۱-۶۳/۵.
۹۵. تاریخ سیستان/۶۸-۲۶۷.
۹۶. مروج الذهب ۴۴۲-۴۶/۲؛ درباب احوال یعقوب و اخلاق وعادات او این مورخ
اطلاعات جالبی بدست می دهد.
۹۷. برای نمونه این لطایف رجوع شود به تاریخ سیستان/۷۳-۲۶۹ وقابوسنامه، باب
۱۹.
۹۸. تاریخ سیستان/۲۶۸.
۹۹. مروج الذهب ۴۴۳/۲.
۱۰۰. ابن اثیر ۳۸-۳۹/۶.
۱۰۱. ابن اثیر ۵۰/۶.
۱۰۲. تاریخ سیستان/۲۴۱.
۱۰۳. ایضاً/۲۴۶.
۱۰۴. مروج الذهب ۴۶۵/۲ ومقایسه شود با: تجارب الامم ۹/۵.
۱۰۵. سیاست نامه/۱۳-۱۲.
۱۰۶. روایت تاریخ بخارا/۱۰۳ که گوید عمرو پیشنهاد صلح کرد و درین باب بالحنی تضرع
آمیز به امیر بخارا پیغام فرستاد ظاهراً از مبالغه خالی نیست وماخذ آن شایعات یا
مبالغات گزاف متداول در حلقه درباریان آل سامان بوده است که سالها بعد از اصل
واقعه، آن را ساخته و پرداخته اند.
۱۰۷. قابوسنامه/باب ۱۹.
۱۰۸. تاریخ سیستان/۲۶۸.
۱۰۹. گردیزی/۱۱؛ ومقایسه شود با روایت مذکور در تاریخ خیرات در:
Barthold, *Turkestan*/221-22.
۱۱۰. ابن خلکان/۶۴-۴۵۰.
۱۱۱. Barthold, *Turkestan*/221.
۱۱۲. گردیزی/۱۰؛ درباب مصادره های او وبهانه جوییهایی که برای گرفتن اموال
سرکردگان وامراء خویش به کار می برد رجوع شود به همان کتاب/۱۰ وهمچنین به:
Barthold, *Turkestan*/221.
۱۱۳. تاریخ سیستان/۲۷۷.
۱۱۴. برای تفصیل داستان مولی صندلی رجوع شود به: ابن اثیر ۴۲/۶-۱۴۱.

۹

گزیدهٔ مراجع

درین فهرست گزیده‌یی از بعضی مراجع که در کار تألیف این کتاب مورد مطالعه یا مراجعه مؤلف بوده است آورده می‌شود. کتابهایی که با نام و نشان کافی در ضمن یادداشتها یا در باب مآخذ ذکرشان رفته است درین شمار نیامده است. از کتابهای خطی نیز بجهت چند، جز بندرت و در موارد بسیار ضروری ذکر شده است. برای اینگونه کتابها و همچنین کتابهایی که ذکرشان به مناسباتی درین تألیف رفته است و در این فهرست گزیده نام و نشان آنها نیامده است به کتابهای مشهور فهرست خطی و چاپی باید رجوع کرد. بعضی ازین گونه فهرستها و همچنین کتابهایی که متضمن کتابشناسیهای مفید هستند در این فهرست گزیده به علامت * ممتاز شده‌اند.

- /آتشکده، لطفعلی بیک آذربیکدلی، طبع بمبئی ۱۲۷۷، ۱۲۹۹/ ق؛ طبع سید جعفر شهیدی
 طهران ۱۳۳۷ ش؛ طبع حسن سادات ناصری، طهران ۴۰-۱۳۳۶
 /الآثار الباقیه عن القرون الخالیه، تألیف ابوریحان بیرونی، طبع لایبزیگ ۱۹۲۳
 /آثار البلاد، تألیف زکریا بن محمود قزوینی، طبع گوتا، ۵۰-۱۸۴۸
 /آثار العجم، تألیف میرزا نصیر حسینی (فرصت شیرازی)، طبع بمبئی ۱۳۵۴ ق.
 /آثار الوزراء، تألیف سیف‌الدین حاجی بن نظام عقیلی، طبع میرجلال‌الدین حسینی، طهران
 ۱۳۳۷
 /آغاز فرقه حروفیه، تألیف ه. ریتز ترجمه، حشمت مؤید (فرهنگ ایران زمین) طهران ۱۳۴۱
 /ابوبکر الصدیق، تألیف عمر ابوالنصر، بیروت ۱۳۵۳ ق.
 /احسن التواریخ، تألیف حسن بیک روملو، با ترجمه انگلیسی سیدون، ۲ جلد، کلکته ۳۴-
 ۱۹۳۱
 /احسن التفاسیم فی معرفه الاقالیم، تألیف مقدسی، لیدن ۱۸۷۶، لیدن ۱۹۰۶.
 /احقاق الحق، تألیف قاضی نورالله شوشتری، طبع سنگی، طهران ۱۲۷۳ ق.
 /الاحکام السلطانیه، تألیف ماوردی، چاپ انگر، بون ۱۸۵۳، قاهره ۱۲۹۸
 /الاحکام السلطانیه، تألیف قاضی ابی‌علی محمد بن الحسن الفراء الحنبلی، طبع مصر ۱۹۳۸
 /* احوال و اشعار دودکی، تألیف سعید نفیسی، ۳ جلد، طهران ۱۹-۱۳۰۹ ش.
 /اخبار الدول، تألیف ابوالعباس احمد بن یوسف القرمانی، بغداد ۱۲۸۷

- / اخبار الدولة السلجوقیه، تألیف صدرالدین الحسینی، به اهتمام محمد اقبال، لاهور ۱۹۳۳
- / الاخبار الطول، تألیف ابوحنیفه دینوری، طبع لیڈن ۱۸۸۸، جزو سلسله تراثنا قاہرہ ۱۹۶۰
- / اخبار ابرامک، مؤلف مجهول، باہتمام میرزا عبدالعظیم خان گرکانی، طهران ۱۳۱۲ ش.
- / ادب الکتاب، تألیف ابو بکر الصولی، قاہرہ ۱۳۴۱
- */ الادب فی ظل بنی بویہ، تألیف محمود غناوی الزہیری، مصر ۱۹۴۹
- / اشداد الادیب الی معرفة الادیب، رجوع شود بہ معجم الادباء یاقوت
- / اذہر ویز تا چنگیز، بقلم سید حسن تقی زادہ، طهران ۱۰-۱۳۰۹
- */ از سعدی تا جامی، تاریخ ادبی ایران، تألیف ادوارد براون، ج ۳ ترجمہ علی اصغر حکمت طهران ۱۹۴۸
- / از ظاہریان تا مغول، تألیف عباس پرویز، طهران، ۱۳۱۶
- / اذماست کہ برماست (خاطرات و یادداشتہای) ابوالحسن بزرگ امید، طهران ۱۳۳۵
- / الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، لابن عبدالبر القرطبی، ۲ جلد، طبع حیدرآباد دکن، ۱۳۳۶
- / اسدالغابہ فی معرفة الصحابہ، ابن اثیر الجزری، ۵ جلد، مصر ۸۶-۱۲۸۵
- / الاشارة الی محاسن التجارة، لابی الفضل الدمشقی، قاہرہ ۱۳۱۸
- / الاصابہ فی تمییز الصحابہ، لابن حجر العسقلانی، ۸ جلد، قاہرہ ۲۵-۱۳۲۳
- / اصل الشیعة واصولها، تألیف محمد حسین آل کاشف الغطاء، عراق ۱۹۴۴
- / اعتقادات فرق المسلمین، تألیف امام فخرالدین الرازی، طبع مصر ۱۳۵۶
- / الاعلاق النفسیہ، تألیف ابن رستہ، لیڈن ۱۸۹۱
- / الاغانی، تألیف ابو الفرج الاصفہانی، مصر ۲۳-۱۳۲۲، طبع دارالکتب المصریہ ۵۷ - ۱۳۴۵
- / الامامة والسیاسہ، تألیف ابن قتیبہ الدینوری، ۲ ج، مصر ۱۹۳۷، قاہرہ ۱۹۵۷
- / الاموال، تألیف الامام ابی عبید القاسم بن سلام، قاہرہ ۱۳۵۳
- */ امیرکبیر و ایران، تألیف فریدون آدمیت، طهران ۱۳۳۴
- / انتخابات البہیہ در تاریخ طبرستان و گیلان، باہتمام برنہارد دارن، سن پترز بورغ ۱۸۵۷
- / انساب الاشراف، تألیف بلاذری، تحقیق الدكتور محمد حمید اللہ، دارالمعارف بمصر ۱۹۵۹
- جزء ۴ و ۵ فلسطین ۱۹۳۸
- / انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز، تألیف محمد باقر ویجویہ، طبع سنگی، ۱۳۲۶ ق
- / اہم الفرق الاسلامیہ، بقلم الدكتور البیرنصری نادر، بیروت ۱۹۵۸
- / اولین قیام مقدس علی (خاطرات مهاجرت)، حسین سمعی و امان اللہ اردلان، طهران ۱۳۳۲
- / ایام العرب فی الاسلام، تألیف محمد ابوالفضل ابراہیم-علی محمد البجاوی، مصر ۱۹۵۰
- / ایران در جنگ بزرگ، تألیف مورخ الدولہ سپہر، طهران ۱۳۳۶ ش.
- / ایران شاہ: تاریخچہ مهاجرت زرتشتیان بہندوستان، پورداد، بمبئی ۱۹۲۶
- */ بابک خرم دین، تألیف سعید نفیسی، طهران ۱۳۳۳
- / باب و بہاء (ابشناسید، تألیف حاجی فتح اللہ مفتون یزدی، حیدرآباد دکن، ۱۹۵۱

- / البایون والبهائیون فی حاضرهم وماضیهم، بقلم السید عبدالرزاق الحسنی، صیدا ۱۹۵۷
 / باپترزبودگ یا قسطنطنیه، تألیف عبدالحسین هژیر، طهران ۱۳۲۲
 / بهادالانواد، محمد باقر مجلسی، طبع طهران ۱۲-۱۳۰۱
 * / بحرین، تألیف سعید نفیسی، طهران ۱۳۳۳
 / بحیره، تألیف فزونی استرابادی، طهران ۱۳۳۸
 / البدء والتاریخ، تألیف مطهر بن طاهر المقدسی، به اهتمام و با ترجمه فرانسوی کلمان هوار،
 طبع پاریس ۱۸۹۹-۱۹۱۹
 / البداية والنهاية فی التاریخ، تألیف ابن کثیر القرشی، ۱۴ جلد، مصر ۵۸-۱۳۵۱
 / بدایع الازمان فی وقایع کرمان، تألیف ابو حامد کرمانی، فراهم آورده دکتر مهدی بیانی،
 طهران ۱۳۲۶
 / بدایع الوقایع، تألیف زین الدین محمود واصفی، ۲ جلد، طبع مسکو ۱۹۶۱
 * / برمکیان: بنا بر روایات مودخین عرب و ایرانی، تألیف لوسین بووا، ترجمه عبدالحسین میکده،
 طهران ۱۳۳۶
 / بستان السیاحه، تألیف حاجی زین العابدین شیروانی، طبع سنگی طهران ۱۳۱۵ ق.
 / بلدان الخلافة الشرقيه، تألیف گیلسترنج، ترجمه بشیر فرنیسیس-کور کیس عواد، بغداد
 ۱۹۵۴
 / بهادستان در تاریخ و تراجم رجال قائنات و قهستان، تألیف محمد حسین آیتی، طهران ۱۳۲۷ ش.
 / بهجة الصدور، تألیف حاج میرزا حیدر علی اصفهانی، بمبئی ۱۳۳۱ ق.
 / بیان الادیان تألیف ابوالمعالی الحسینی العلوی، بتصحیح عباس اقبال، طهران ۱۳۱۲؛
 باب پنجم در (فرهنگ ایران زمین)، طهران ۱۳۴۱
 / البیان والتبیین، تألیف جاحظ، بتحقیق و شرح حسن السندوبی، قاهره ۱۹۴۷
 / بیست مقاله قرآینی، ج ۱ و ۲، چاپ جدید، طهران ۱۳۳۲

/ پنجاه سال نفت ایران، نگارش مصطفی فاتح، طهران ۱۳۳۵

- / تاریخ آل مظفر، محمود کتبی، به اهتمام عبدالحسین نوائی، طهران ۱۳۳۴
 / تاریخ اجتماعی و سیاسی، تألیف سعید نفیسی، طهران ۱۳۳۵ ش.
 / تاریخ ادبیات ایران، تألیف ادوارد براون، ج ۴ ترجمه رشید یاسمی، طهران ۱۳۱۶
 / تاریخ ادبیات، تقریرات بدیع الزمان فروزانفر، سلسله انتشارات مؤسسه و عظم و خطابه
 ۱۳۰۸-۱۳۰۹
 / تاریخ ادبیات در ایران، دکتر ذبیح الله صفا، ۳ جلد طهران ۳۹-۱۳۳۸
 * / تاریخ ادبیات فارسی، تألیف هرمان اته، ترجمه دکتر رضا زاده شفق، طهران ۱۳۳۷
 * / تاریخ ادبی ایران، تألیف پرفسور براون، ج اول، ترجمه علی پاشا صالح، تهران ۱۳۳۳
 / تاریخ ادبیات ایران، تألیف ادوارد براون، ج دوم، ترجمه فتح الله مجتبائی، طهران ۱۳۴۱

- / تاریخ اسلام، تألیف دکتر علی اکبر فیاض، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۵، ۱۳۲۷
 / تاریخ الاسلام، تألیف شمس الدین الذهبی، ۴ جلد، قاهره ۶۹-۱۳۶۷
 / تاریخ الاسلام، سیاسی... تألیف حسن ابراهیم حسن، قاهره ۱۹۲۵
 / تاریخ الامم والملوک، تألیف طبری، طبع دخویه ۱۹۰۱-۱۸۷۶، طبع قاهره ۱۹۳۹
 / تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، نگارش دکتر مهدی ملک زاده، ۷ مجلد، طهران ۱۳۲۸ ش.
 / تاریخ اوائل انقلاب مشروطیت ایران، خطابه سید حسن تقی زاده، طهران ۱۳۳۸ ش.
 / تاریخ ایران، تألیف عبدالله رازی طهران ۱۳۱۷ ش.
 / تاریخ ایران، تألیف سرجان ملکم، بمبئی ۱۳۰۳، ۱۳۲۳
 / تاریخ ایلچی نظام شاه، تألیف خورشاه ابن قباد الحسینی، مندرج در ضمن منتخبات فارسی
 تألیف شارل شفر، ج ۲، پاریس ۱۸۸۶
 / تاریخ بغداد، تألیف نرشخی، طبع شفر، پاریس ۱۸۹۲، با تصحیح مدرس رضوی طهران ۱۳۱۷
 / تاریخ بختیاری یا خلاصه الاعصار فی تاریخ بختیاری، تألیف عبدالحسین بن هدایت الله سپهر،
 بدستور سردار اسعد بختیاری، طهران ۱۳۲۷.
 / تاریخ بغداد للحافظ ابی بکر احمد بن علی الخطیب البغدادی، ۴ جلد، مصر ۱۹۳۱
 / تاریخ بلعمی، ترجمه طبری بوسیله ابو علی بلعمی، بتصحیح محمد تقی بهار (و پروین گنابادی)،
 طهران ۱۳۴۱
 / تاریخ بیداری ایرانیان، تألیف ناظم الاسلام کرمانی، چاپ دوم، طهران ۱۳۳۲ ش.
 / تاریخ بیهقی، تألیف ابو الفضل محمد بن حسین بیهقی، کلکته ۱۸۶۲؛ ادیب ۱۳۵۷، دکتر
 غنی و دکتر فیاض، طهران ۱۳۲۴ ش؛ سعید نفیسی ۳۲-۱۳۲۶ ش.
 / تاریخ بیهقی، تألیف ابو الحسن علی بن زید بیهقی، بتصحیح احمد بهمنیار، طهران ۱۳۱۷ ش.
 / تاریخ پانصد ساله خوزستان، نوشته احمد کسروی، چاپ سوم، طهران ۱۳۳۵ ش.
 * / تاریخ تمدن اسلامی، تألیف جرجی زیدان: طبعه جدیدة، راجعها وعلق علیها الدكتور
 حسین مؤنس ۵ جزء، دارالهلل ۱۹۵۸
 / تاریخ جدید یزد، تألیف احمد بن حسین بن علی الکاتب، یزد ۱۳۱۷ ش.
 / تاریخ جغرافیائی خوزستان، نوشته سید محمد علی امام شوشتری، طهران ۱۳۳۱.
 / تاریخ جراید و مجلات ایران، تألیف محمد صدر هاشمی، ۱۳۲۷-۱۳۳۲
 / تاریخ جرجان او کتاب معرفة علماء و اهل جرجان؛ تألیف ابو القاسم حمزة بن یوسف ابن ابراهیم
 السهمی، طبع حیدرآباد دکن، ۱۹۵۰
 / تاریخ جهانگشای، تألیف علاء الدین عظاملک جوینی، ۳ جلد لیدن ۳۹-۱۹۱۲، باهتمام
 محمد رمضان ۳ جلد در یک مجلد، طهران ۱۳۳۷
 / تاریخ حزین، شیخ علی حزین، چاپ سوم، اصفهان ۱۳۳۲ ش.
 / تاریخچه نادشاه، تألیف ولادیمیر مینورسکی، ترجمه رشید یاسمی، طهران ۱۳۱۳ ش.
 / تاریخ حکماء، تألیف ابن القفطی، طبع لایپزیگ ۱۹۰۳
 * / تاریخ خاندان طاهری، تألیف سعید نفیسی، طهران ۱۳۳۵ ش.
 / تاریخ خانی، تألیف علی بن شمس الدین بن حاجی حسین، به اهتمام برنهارد دارن، پترزبورغ

- / تاریخ الخلفاء، تألیف جلال الدین عبدالرحمن السیوطی، مصر ۱۳۰۵
 / تاریخ الخمیس، تألیف حسین بن محمد دیاربکری، ۲ جلد، مصر ۱۳۰۲
 / تاریخ الدخانیه، بقلم شیخ حسن کربلائی، اراک ۱۳۳۳
 / تاریخ روابط ایران و اروپا در دوره صفویه، تألیف نصرالله فلسفی، طهران ۱۳۱۶ ش.
 / تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس، تألیف محمود محمود، ۸ جلد، طهران ۳۳-۱۳۲۸ ش.
 / تاریخ روابط سیاسی ایران با دنیا، تألیف نجفقلی حسام معزی، ۲ جلد طهران ۲۶-۱۳۲۴ ش.
 / تاریخ رویان، تألیف مولانا اولیاءالله آملی، طهران ۱۳۱۳ ش.
 / تاریخ زندیه، تألیف علی رضا بن عبدالکریم شیرازی، طبع ارنست بیر، لیدن ۱۸۸۸
 / تاریخ سفارت خلیل خان و محمدنبی خان به هندوستان، بمبئی ۱۸۸۶
 / تاریخ منی ملوک الارض والانبیاء، تألیف حمزة بن الحسن الاصفهانی، برلین ۱۳۴۰ ق.
 / تاریخ سیاسی و دیپلماتی ایران از گلنا باد قاترکمن چای، تألیف علی اکبرینا، انتشارات دانشگاه طهران ۱۳۳۷ ش.
 / تاریخ شوستر، تألیف سید عبدالله جزائری، کلکته ۱۹۲۴
 / تاریخ شیخ اویس، تألیف ابوبکر القطبی الاهری، بسعی و اهتمام بن فن لون، لاهه ۱۳۷۵ ق.
 / تاریخ طبرستان، تألیف ابن اسفندیار، بتصحیح عباس اقبال، ۲ قسم، طهران ۱۳۲۰
 / تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، تألیف سیدظہیرالدین المرعشی، باهتمام پرنهارد دارن، پترز بورغ ۱۲۶۶ ق، چاپ طهران ۱۳۳۳ ش.
 / تاریخ عالم آدای عباسی، تألیف اسکندربیک منشی، طبع سنگی، طهران ۱۳۱۴ ق. چاپ سربی ۲ مجلد طهران ۳۵-۱۳۳۴ ش.
 / تاریخ العراق بین احتلالین، تألیف عباس العزاوی، ۷ جلد، بغداد ۵۵-۱۹۵۳
 / تاریخ العراق الاقصادی فی القرن الرابع الهجری، تألیف عبدالعزیز الدوری، بغداد ۱۹۴۸
 / تاریخ العراق فی ظل بنی امیه، تألیف الخربوطلی، طبع دارالمعارف بمصر، قاهره ۱۹۵۵
 / تاریخ العرب قبل الاسلام، تألیف الدكتور جواد علی، طبع بغداد ۵۶-۱۹۵۰
 / تاریخ عربستان و قوم عرب، سخنرانیهای سیدحسن تقی زاده، انتشارات دانشکده علوم معقول و منقول، دوره دوم ۲۹-۱۳۲۸
 / تاریخ عصر حافظ، تألیف دکتر قاسم غنی، تهران ۱۳۲۱
 / تاریخ عضدی، تألیف احمد میرزا عضدالدوله، بمبئی ۱۳۰۶ ق، طهران ۱۳۲۸ ش.
 / تاریخ الفارقی، تألیف احمد بن یوسف الفارقی، قاهره ۱۹۵۹
 / تاریخ الضرائب العراقیه، تألیف عباس العزاوی، بغداد ۱۹۵۹
 / تاریخ فرهنگ ایران، تألیف دکتر عیسی صدیق، چاپ سوم، طهران ۱۳۴۲ ش.
 / تاریخ قاجاریه، از مجلدات ناصح التوادین، تألیف میرزا محمد تقی لسان الملك سپهر، طهران ۱۳۱۵
 / تاریخ قم، تألیف حسن بن محمد قمی، بتصحیح سید جلال طهرانی، طهران ۱۳۱۳ ش.
 / تاریخ کاشان یا مرآت القاسان، تألیف عبدالرحیم ضرابی متخلص به سهیل، به اهتمام ایرج افشار، ۱۳۲۵ ش.

- *تاریخ کرمان (سالاریه) تألیف احمدعلی خان وزیری، بتصحیح باستانی پاریزی، طهران ۱۳۴۰ ش.
- /تاریخ گزیده، تألیف حمدالله مستوفی، عکسی باتلخیص انگلیسی، سلسله اوقاف گیب ۱۳-۱۹۱۰، چاپ سربی طهران ۱۳۳۹ ش.
- /تاریخ گیتی گشای، تألیف صادق نامی، با دو ذیل آن، با تصحیح و مقدمه سعیدنفیسی، طهران ۱۳۱۷ ش.
- /تاریخ گیلان، تألیف عبدالفتاح قومنی، به اهتمام برنهارد دارن، پترز بورغ ۱۲۷۴ ق. رشت ۱۳۱۴-۱۵ ش.
- /تاریخ گیلان و دیلمستان، تألیف میرظهیرالدین مرعشی، به اهتمام ه.ل. رابینو، رشت ۱۳۳۰ ش.
- /تاریخ مبارک‌غازانی، تألیف رشیدالدین فضل‌الله، بسعی و اهتمام کارل یان ۱۹۴۰، ۱۹۵۷ ش.
- /تاریخ مختصر احزاب سیاسی، تألیف ملک‌الشعراء بهار، طهران ۱۳۲۳ ش.
- /تاریخ مختصر ایران، تألیف پاول هرن، باحواشی و تعلیقات دکتر رضازاده شفق، طهران ۱۳۱۴ ش.
- /تاریخ مختصر الدول، تألیف ابن‌العبری، بیروت ۱۸۹۰، بیروت ۱۹۵۸ ش.
- /تاریخ مختصر زندگانی... سپهسالار تنکا بنی با یادداشت‌های او، به اهتمام عبدالصمد خلعتبری، طهران ۱۳۲۸ ش.
- /تاریخ مدرسه عالی سپهسالار، تألیف ابوالقاسم سحاب، طهران ۱۳۲۹ ش.
- /تاریخ مشروطه ایران، تألیف دکتر نورالله دانشور علوی، طهران ۱۳۳۵ ش.
- /تاریخ مشروطه ایران، تألیف احمد کسروی تبریزی، چاپ سوم، طهران ۱۳۳۳ ش.
- /تاریخ معاصر یا حیات یحیی، تألیف یحیی دولت‌آبادی، ۴ جلد، طهران ۳۶-۱۳۳۰ ش.
- /تاریخ مفصل ایران از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری، تألیف عباس اقبال، طهران ۱۳۱۲ ش.
- /تاریخ ملازاده، در ذکر مزارات بغداد، تألیف احمد بن محمود المدعو بمعین الفقراء، به اهتمام احمد گلچین معانی، طهران ۱۳۳۹ ش.
- /التاریخ المنصوری، تألیف محمد بن علی الحموی، مسکو ۱۹۶۰ ش.
- /تاریخ نامه‌هرات یا تاریخ سیفی، تألیف سیف بن محمد یعقوب هروی، به اهتمام محمد زبیر صدیقی، کلکته ۱۹۴۳ ش.
- /تاریخ نصاری‌العراق، تألیف رفائیل ابواسحق، بغداد ۱۹۴۸ ش.
- /تاریخ نیشابور، تألیف الحاکم نیشابوری، طبع دکتر بهمن کریمی، طهران ۱۳۳۹ ش.
- /تاریخ النقود العراقیه لما بعد العهود العباسیه، طبع بغداد ۱۹۵۸ ش.
- /تاریخ نگارستان، تألیف قاضی احمد بن محمد غفاری، طبع سنگی ۱۸۲۹، بمبئی ۱۲۷۵ ش.
- /تاریخ نو، شامل حوادث دوره قاجاریه، تألیف جهانگیر میرزا پسر عباس میرزا نایب‌السلطنه، بسعی و اهتمام عباس اقبال، طهران ۱۳۲۷ ش.
- /تاریخ و جغرافی دادالسلطنه تبریز، تألیف شاهزاده نادر میرزا، طهران ۱۳۲۳ ق.
- /تاریخ ورزش باستانی، بقلم حسین پرتوی بیضائی، طهران ۱۳۳۷ ش.
- /تاریخ و صاف، تألیف و صاف‌الحضره، طبع بمبئی ۱۲۶۹ ق.، طهران ۱۳۳۸ ش.

- / تاریخ هجده ساله آذربایجان، تألیف احمد کسروی، چاپ دوم، طهران ۱۳۳۳ ش.
- / تاریخ یمینی، تصنیف ابو نصر محمد بن عبدالجبار عتبی، لاهور ۱۳۵۵ ق.
- / تاریخ یزد، تألیف جعفر بن محمد جعفری، به اهتمام ایرج افشار، طهران ۱۳۳۸
- / تاریخ یزد، تألیف عبدالحسین آیتی، طبع یزد، ۱۳۱۷ ش.
- / التاریخ الیعقوبی، تألیف ابن واضح الیعقوبی، طبع بیروت ۵۶-۱۹۵۵، طبع نجف ۱۳۵۸
- / تبصرة العوام فی معرفة مقالات الانام منسوب به سید مرتضی بن داعی رازی، بتصحیح عباس اقبال ۱۳۱۳ ش.
- / التبصیر فی الدین، تألیف ابوالمظفر الاسفرازی، طبع مصر ۱۹۵۵
- / قنمة الیتیمه، تألیف ثعالبی، طبع عباس اقبال، ۲ جلد، طهران ۱۳۵۳
- / تجارب الامم و تعاقب الهمم، تألیف ابو علی مسکویه، طبع عکسی کائناتی ۱۷-۱۹۰۹، طبع آمد روز ۱۶-۱۹۱۴
- / تجارب السلف، تألیف هندو شاه نخبجوی، به اهتمام عباس اقبال، طهران ۱۳۱۳
- / تجزیة الامصار و تزجیة الاعصار، رجوع شود به تاریخ و صاف
- / تحفة الاحباب فی نوادر آثار الاصحاب، تألیف شیخ عباس قمی، طهران ۱۳۶۹ ق.
- / تحفة الامراء فی تاریخ الوزراء، تألیف ابواسحق هلال صابی، لیدن ۱۹۰۴
- / تحفة العالم، تألیف میر عبداللطیف شوشتری، بمبئی ۱۲۶۳
- / تحفة سامی، تألیف سام میرزای صفوی، با تصحیح وحید دستگردی، طهران ۱۳۱۴ ش.
- * / تحولات سیاسی نظام ایران، تألیف جهانگیر قائم مقامی، طهران- ۱۳۲۶ ش.
- / تذکرة الخواص، تألیف سبط ابن الجوزی، طبع نجف ۱۳۶۹
- / تذکرة حزین، تألیف شیخ لاهیجی، چاپ دوم اصفهان، ۱۳۳۴
- / تذکرة شاه طهماسب، بقلم خودش، نشریات کاویانی، برلین ۱۳۴۳
- / تذکرة الشعراء دولت شاه سمرقندی، لیدن ۱۹۰۱
- / تذکرة شوشتر، تألیف سید عبدالله شوشتری، کلکته، ۱۹۲۴
- * / تذکرة الملوك، به اهتمام مینورسکی، طبع سلسله اوقاف گیب ۱۹۴۳، طهران ۱۳۳۲ ش.
- / ترجمه تاریخ طبری، ابو علی بلعمی، کانپور ۱۳۳۴ هـ. ق- قسمت مربوط به ایران به اهتمام دکتر محمد جواد مشکور، طبع طهران ۱۳۳۷ هـ. ش.
- / ترجمه تاریخ یمینی، بقلم جرفاذقانی، طبع سنگی، طهران ۱۲۷۳ هـ. ق.
- / ترجمه معاصر اصفهان، بقلم حسین بن محمد بن ابی الرضاء آوی، به اهتمام عباس اقبال، طهران ۱۳۲۸ ش.
- / تصنیفات خیرخواه هراتی، بکوشش و ایوانق، طهران ۱۹۶۱
- / قلبیس بلیس، تألیف جمال الدین ابی الفرج عبدالرحمن ابن الجوزی، طبع مصر، ۱۳۴۷
- / قلخیص تاریخ نبیل زندی، به اهتمام اشراق خاوری، طهران، ۱۳۲۴ ش.
- / التنبیه و الرد علی اهل الاهواء و البدع، تألیف ابوالحسین محمد بن احمد الملطی، استانبول ۱۹۳۶
- / التنبیہات العلیه فی کشف اسرار الباطنیه، تألیف محمد کریم خراسانی، طبع نجف ۱۳۵۱ هـ. ق.
- / التنبیه و الاشراف، تألیف علی بن حسین بن علی مسعودی، طبع مصر ۱۳۵۷

/ تواریخ آل سلجوق، تاریخ سلجوقیان کرمان، تألیف محمد بن ابراهیم، لیدن ۱۸۸۶
/ تیمودنامه (منظوم)، عبدالله هاتفی، مدرس، ۱۹۵۸

/ ثبوت الزنج، تألیف فیصل السامر، بغداد ۱۹۵۶
/ ثبوت الزنج و قائدها علی بن محمد، تألیف احمد علی، بیروت ۱۹۶۱

/ جامع التواریخ (شیدی)، تألیف رشیدالدین فضل الله، طبع کاترمر، با ترجمه فرانسوی، پاریس
۱۸۳۳

/ جامع التواریخ، رشیدالدین فضل الله (اسماعیلیه)، دانشپژوه - زنجانی، طهران ۱۳۳۸
/ جامع التواریخ، رشیدالدین فضل الله (غزنویان و آل بویه) بسعی احمد آتش، انقره ۱۹۵۷
/ جامع التواریخ، رشیدالدین فضل الله، ۲ جلد، بکوشش دکتر بهمن کریمی، طهران ۱۳۳۸
/ الجزء الثامن، من تواریخ ابی الحسین، هلال بن المحسن الصابی - مصر - ۱۹۱۹
/ جزیه در اسلام، دانیل دنیث - ترجمه دکتر محمد علی موحد - تبریز ۱۳۴۵ ش.
/ جمهره انساب العرب لابی محمد علی بن سعید بن حزم الاندلسی، طبع دار المعارف بمصر ۱۹۴۸
/ جوامع الحکایات و لوامع الروایات، تألیف محمد عوفی (پانزده باب) طهران سنگی،
۱۳۳۵ ش.

/ الجواهر المزیئه فی طبقات الحنفیه، تألیف محیی الدین عبدالقادر الحنفی، ۲ جلد، حیدرآباد
دکن ۱۳۳۲

/ جهان نامه، تألیف محمد بن نجیب ابن بکران، طبع مسکو - ایضاً: بکوشش دکتر محمد امین
ریاحی، طهران ۱۳۴۲

/ جهانگشای نادری، تألیف میرزا مهدی خان، طهران ۱۲۷۵، تبریز ۱۲۶۴، تبریز ۱۳۱۴ ق.

/ چند تواریخچه، از احمد کسروی، طهران ۱۳۲۴، طهران ۱۳۲۶
/ چهار مقاله، نظامی عروضی، به اهتمام محمد قزوینی، اوقاف گیب، لیدن، ۱۹۰۹؛ به اهتمام
دکتر محمد معین، طهران ۱۳۳۳
/ چهل مقاله کسروی، گردآورنده یحیی ذکاء، طهران ۱۳۳۵ ش.

/ حبیب السیر فی اخبار افراد البشر، تألیف غیاث الدین بن همام الدین محمد الحسینی مشهور به
خواندمیر، ۲ مجلد، بمبئی ۱۸۵۷، ۱۸۴۷؛ طهران ۴ مجلد، چاپ کتابخانه خیام، ۱۳۳۵
/ حدود العالم من المشرق الی المغرب، بارتولد ۱۹۳۵، سید جلال طهرانی ۱۳۱۴ ش؛ بکوشش
دکتر منوچهر ستوده، طهران ۱۳۴۵ ق.

/ حقایق الاخبار ناصری، تألیف میرزا سید جعفر خان حقایق نگار خورموجی، طهران ۱۲۸۴
/ الحوادث الجامعه لابن الفوطی، بغداد، ۱۹۳۲

/ الحيوان (کتاب) جاحظ، بشرح و تحقیق عبدالسلام محمد هارون (۷ جزء) ۴۵-۱۹۳۸

خاطرات سیاسی میرزا علیخان امین الدوله، بکوشش حافظ فرمانفرمائیان، طهران ۱۳۴۱ ش.
 / خاطرات و خطرات، تألیف مهدیقلی هدایت (مخبر السلطنه)، طهران ۱۳۲۹ ه. ق.
 / خالد بن ولید، تألیف عمر ابوالنصر، بیروت ۱۳۵۹ ق.
 * / خاندان نوبختی، تألیف عباس اقبال، طهران ۱۳۱۱ ش.
 / الخراج فی الدولة حتی منتصف القرن الثالث الهجری، تألیف محمد ضیاء الدین الریس، مصر
 ۱۹۵۷

خط المقریزی - قاهره، ۱۹۱۱-۲۷
 / الخلافة، محمد رشید رضا، قاهره ۱۹۲۳
 / خلسه یا خوابنامه اعتماد السلطنه، مشهد ۱۳۲۴
 / الخوارج فی الاسلام، عمر ابوالنصر، بیروت ۱۹۴۹
 / الخوارج والشیعه، یولیوس فلهوزن، ترجمه عبدالرحمن بدوی، قاهره ۱۹۵۸

دانشمندان آذربایجان، تألیف محمد علی تربیت، طهران ۱۳۱۴ ش.
 / دبستان المذاهب، ملا محسن فانی، چاپ لکنهو ۱۸۸۲
 / دستورالوزراء، تألیف غیاث الدین معروف به خواندمیر، بتصحیح و مقدمه سعید نفیسی،
 طهران ۱۳۱۷ ه. ش.
 / دعائم الاسلام، تألیف قاضی نعمان، طبع دارالمعارف بمصر، ۲ جلد ۱۹۵۱-۶۰
 * / دو قرن سکوت، تألیف عبدالحسین زرین کوب، طهران ۱۳۳۵ (چاپ جدید با تجدیدنظر)
 طهران ۱۳۳۶
 / دول الاسلامیه، خلیل ادهم، ترجمه طبقات السلاطین استانلی لین پول، طبع استانبول ۱۹۲۷
 / دو کتاب نفیس از .. تاریخ صفویان: خلاصه التواریخ، تاریخ ملاکمال، بتصحیح ابراهیم
 دهگان، اراک ۱۳۳۴ ش.
 / دول الاسلام، تألیف حافظ شمس الدین ابو عبدالله الذهبی، الطبعة الثانية، ۳ جلد حیدرآباد دکن
 ۱۳۶۳-۶۵
 / الدیارات، تألیف ابوالحسن علی بن محمد الشابشتی، بغداد ۱۹۵۱
 / دون ژوان ایرانی، تألیف اروج بیک بیات، ترجمه مسعود رجب نیا - طهران ۱۳۳۸

ذکر اخبار اصبهان، تألیف حافظ ابی نعیم اصبهانی، ۲ جلد، لیدن ۳۴ - ۱۹۳۱
 / ذیل جامع التواریخ (شیدی)، تألیف حافظ ابرو، با مقدمه دکتر خانبا یا بیانی، طهران
 ۱۳۱۷ ه. ش.
 / ذیل تاریخ عالم آرای عباسی، چاپ سهیلی خوانساری، ۱۳۱۷ ه. ش.
 / ذیل ظفرنامه شامی، از حافظ ابرو، پراگ ۱۹۳۲، طهران ۱۳۲۸

راحة الصدور وآية السرور، تألیف محمد بن علی بن سلیمان الراوندی، چاپ اوقاف کب ۱۹۲۱
 / راحة العقل، للداعی احمد حمید الدین کرمانی، قاهره ۱۹۵۲
 / رجال آذربایجان در عصر مشروطیت، تألیف مهدی مجتهدی، طهران ۱۳۲۷ ه. ش.

- / رجال صدق مشروطیت، تألیف ابوالحسن علوی، یغما سال پنجم، طهران ۱۳۳۱
 / رساله الادب شادفی احوال صاحب الکافی اسماعیل بن عباد، تألیف ابوالقاسم احمد قوبانی
 اصفهانی، طهران
 / الرسالة الثانية لابى دلف مسعر بن المهلهل الخزرجى، مینورسکی، طبع قاهره ۱۹۵۵، طبع
 مسکو ۱۹۶۵
 / رساله الحسبه فی الاسلام لابن تیمیه، مصر ۱۳۱۳
 / رساله ماده الحیوة، اثر نورالله آشپز شاه عباس، با مقدمه ابرج افشار (فرهنگک ایران زمین)،
 طهران ۱۳۳۲
 / رساله مجدیہ - تألیف مجد الملک سینکی - با مقدمه سعید نفیسی، طهران ۱۳۲۱
 / دستاویز ایران، مدارک مقالات و نگارشات خارجی ۱۳۲۳-۱۲۹۹ گردآورده فتح الله نوری
 اسفندیاری، طهران ۱۳۳۵
 / رسوم دارالخلافة، تألیف ابی الحسین هلال بن المحسن الصابی، عنی بتحقیقه میخائیل عواد،
 بغداد ۱۹۶۴
 / روزنامه میرزا محمد کلانتر فادس، به اهتمام عباس اقبال، طهران ۱۳۲۵ ش.
 / روضات الجنات، تألیف میرزا محمد بتاقر خونساری، طهران ۱۲۸۷
 / روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات، تألیف معین الدین محمد الزمجدی الاسفزاری، بتصحیح
 سید محمد کاظم امام، ۲ بخش، طهران ۳۹-۱۳۳۸
 / روضة الصفاء فی سیره الانبیاء والملوک والخلفاء، تألیف محمد بن خاوند شاه بن محمود معروف
 به میرخواند (۷ جلد) طبع لکهنو ۱۳۳۲ ه. ق.، طبع طهران (۱۵ ج با ۳ جلد تتمه بقلم
 رضاقلی خان هدایت)، ۱۲۷۵ ه.
 / ریحانة الادب، تألیف مدرس خیابانی تبریزی، ۶ جلد، طهران ۳۳-۱۳۲۶ ش.
 / زبدة النصرة ونخبة العصر، عماد الدین الاصبهانی، اختصار فتح البنداری، لیدن ۱۸۸۹
 / زندگانی شاه عباس اول، ۵ جلد، تألیف نصرالله فلسفی، طهران ۴۱-۱۳۳۲
 / زندگانی شگفت آور تیمود، ابن عرب شاه ترجمه محمد علی نجاتی، طهران ۱۳۳۹
 / زین الاخبار، تألیف ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود گردیزی، بسعی و اهتمام محمد
 ناظم برلین ۱۹۲۸؛ طهران ۱۳۲۷ ه. ش. قسمت تاریخ ساسانیان تا صفاریان به اهتمام
 سعید نفیسی، طهران ۱۳۳۳
 / سازمان اداری حکومت صفوی، شامل ترجمه تعلیقات مینورسکی بر تذکرة الملوك، ترجمه
 مسعود رجب نیا، طهران ۱۳۳۴
 / سپهسالار اعظم، تألیف و نگارش محمود فرهاد معتمد، طهران ۱۳۲۵
 / سبائك الذهب فی معرفة قبایل العرب، محمد امین البغدادی، بمبئی ۱۲۹۶ ه. ق.
 / سخن و سخنودان، تألیف بدیع الزمان بشرویه خراسانی، ۲ جلد، طهران ۱۲-۱۳۵۸
 / سرزمینهای خلافت شرقی، جغرافیای تاریخی، تألیف لسترنج، ترجمه محمود عرفان، طهران
 ۱۳۳۷
 / سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمد علی موحد، طهران ۱۳۳۷

- / سفرنامه حکیم ناصر خسرو، بانضمام روشنائی نامه و سعادت نامه، برلین، ۱۳۴۱ ق.
- / سفرنامه خوزستان، حاج عبدالغفار نجم الملک، بکوشش محمد دبیر سیاقی، طهران ۱۳۴۱
- / سفرنامه کرمان و بلوچستان، تألیف فیروز میرزا فرمانفرما بکوشش منصوره نظام مافی
طهران ۱۳۴۲
- / سفرنامه کلادویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، طهران ۱۳۳۷
- / سلجوقنامه، تألیف ظهیرالدین نشابوری، طبع طهران ۱۳۳۲ ه. ش.
- / سلسله النسب صفویه، تألیف شیخ حسن بن شیخ ابدال پیرزاده زاهدی، انتشارات ایرانشهر،
برلین ۱۳۴۳ ق.
- / سمط العلی للحضرة العلیا، تألیف ناصرالدین منشی کرمانی، طهران ۱۳۲۸ ه. ش.
- / سیاست نامه یا سیر الملوک، تألیف ابوعلی حسن بن علی نظام الملک، به اهتمام سید عبدالرحیم
خلخالی طهران ۱۳۱۰ ش.
- / سیاستگران دوره قاجاریه، نگاشته خان ملک ساسانی، طهران ۱۳۳۸ ش.
- / السیرة النبویه، تألیف ابن هشام، طبع مصطفی السقاء، ابراهیم الایاری، عبدالحفیظ شلبی ۴
مجلد، مصر ۱۹۳۶
- / سیرة المؤید فی الدین، تقدیم محمد کامل حسین، قاهره ۱۹۴۹
- / سیرة سلطان جلال الدین منکبرتی، تألیف محمد بن احمد النسوی، طبع هوداس پاریس ۱۸۹۱،
طبع دارالفکر العربی ۱۹۵۳
- / سیرة عمر بن عبدالعزیز، تألیف عبدالله بن عبدالحکم، مصر ۱۹۵۴
-
- / شد الاذافی فی خط الاوزاد عن زواد المزد تألیف معین الدین ابوالقاسم جنید شیرازی بتصحیح
محمد قزوینی، طهران ۱۳۲۸ ش.
- / شدذات الذهب فی اخبار من ذهب، لابن عماد الحنبلی، ۸ ج، قاهره ۱۳۵۰
- / شرح حال عباس میرزا ملک آراء، با مقدمه به قلم عباس اقبال، طهران ۱۳۳۵ ه. ش.
- / شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، عبدالله مستوفی، طهران،
۲۵-۱۳۲۴ ش.
- / شرح نهج البلاغه، لابن ابی الحدید (۴ جلد) طبع مصر، مطبعه دارالکتب العربیه، ۱۳۲۹
- / شرف نامه بدلیسی، تألیف شرف خان بدلیسی باهتمام ولادیمیرز رنوف (۲ جلد، ۷۸-۱۸۷۶)
- / شمس الحسن، تألیف تاج السلمانی، با ترجمه آلمانی، به اهتمام ه. د، رومر، ویسبادن ۱۹۵۵
- / شهداء الفضیله، تألیف عبدالحسین بن احمد الامینی، نجف، ۱۳۲۹
- / شهر یاران گمنام، کسروی تبریزی، ۳ بخش، طهران ۱۳۰۷-۱۳۰۸ ه. ش.
- / شیخ صفی و تبارش، احمد کسروی، طهران ۱۳۲۳
- / الشیخان، طه حسین، طبع دارالمعارف بمصر- قاهره، ۱۹۶۰
- / الشیعة وفنون الاسلام، سید حسن صدر، صیدا ۱۳۳۱ ق.
- / شیراز نامه، تألیف ابوالعباس احمد بن ابی الخیر زرکوب شیرازی، بتصحیح بهمن کریمی
طهران ۱۳۱۰ ش.

- / الصبح الاعشى، تأليف قلقشندی، المطبعة الاميريه ١٩٢٢
- / الصراع بين الموالى والعرب، تأليف الدكتور محمد بدیع شريف، مصر ١٩٥٤
- / صفة جزيرة العرب لابى محمد الحسن بن احمد الهمداني، طبع ليدن ١٨٨٢
- / صفوة الصفا، تأليف توكلی بن اسمعيل معرف به ابن بزاز، بمبئی ١٣٢٩ ق.
- / صلة تاريخ الطبرى لعريب بن سعد القرطبي، طبع دخويه ليدن، ١٨٩٧
-
- / ضحى الاسلام، تأليف احمد امين، ٣ جلد، قاهره ٥٥ - ١٣٥١
-
- / طبقات الكبرى، لابن سعد، ليدن، ١٣٢٢ ق.
- / طبقات سلاطين اسلام، تأليف استانلى لين پول، ترجمه عباس اقبال، طهران ١٣١٢
- / طبقات الشافعية الكبرى، تأليف تاج الدين السبكي، طبع مصر ١٣٢٤ هـ. ق.
- / طبقات ناصري، تأليف قاضى منهاج سراج، طبع عبدالحى حبيبي، طبع كلكته ١٨٦٢؛
كويت لاهور ١٣٢٨ هـ. ش. ١٩٥٨
- / طبرسى و مجمع البيان، تأليف دكتور حسين كريمان، ٢ جلد، طهران، ٤١ - ١٣٢٥
- / طرائق الحقايق، حاج نايب الصدر، طهران، سنگى، ١٣١٩ ق.
-
- / ظفرنامه شامى، تأليف نظام الدين شامى، بسعى واهتمام فليكس تاور ٢ جلد، بيروت ١٩٣٧
و پراگ ١٩٥٦
- / ظفرنامه يزدى، تأليف شرف الدين على يزدى، ٢ جلد، كلكته ٨٨ - ١٨٨٧؛ ٢ جلد طهران ١٣٣٦
-
- / عباسنامه (تاريخ شاه عباس ثانى) تأليف محمد طاهر وحيد قزوينى، بتصحيح ابراهيم دهگان،
اراك ١٣٢٩ هـ. ش.
- / العثمانيه، لابي عثمان عمرو بن بحر الجاحظ، مصر ١٩٥٥
- / عتبة الكتبه، مجموعه مراسلات ديوان سلطان سنجر، تأليف منتجب الدين بديع جوينى
طهران ١٣٢٩ ش.
- / عجائب المقدور فى نوائب تيمود، تأليف ابن عرب شاه، مصر ١٣٥٥
- / على وبنوه، تأليف طه حسين، طبع دار المعارف، قاهره ١٩٥٣
- / العرب قبل الاسلام، جرجى زيدان، طبعة جديده، به اهتمام حسين مونس، بدون تاريخ
- / العراضه فى الحكايات السلجوقيه، تأليف وزير محمد بن محمد بن (بن عبدالله) النظام الحسينى
يزدى، ليدن ١٩٥٩
- / عصر بى خبرى يا تاريخ امتيازات ايران، ابراهيم تيمورى، طهران ١٣٣٢
- / عقد العلى للموقف الاعلى، تأليف احمد بن حامد كرمانى، ملقب به افضل كرمان، سنگى،
طهران ١٢٩٣ ق.، به تصحيح واهتمام على محمد عامرى ١٣١١ ش.
- / العقد الفريد، تأليف ابن عبدربه، ٤ جلد، طبع مصر، بازهر الاداب درهامش ١٣٥٢؛ ٤ جلد،
مصر ١٩٢٨؛ ٧ جلد قاهره، طبع لجنة التأليف ٥٣ - ١٩٤٥
- / عيون اخبار الرضا، ابن بابويه، صدوق طهران ١٢٧٥
- / عيون الاخبار، تأليف ابن قتيبه، ٤ ج، قاهره ٣٥ - ١٩٢٥

/ عیون الانباء فی طبقات الاطباء، تألیف ابن ابی اصیبعه، طبع مصر ۱۳۵۵، ۱۲۹۹ هـ. ق.
 / عین الدوله و رژیم مشروطه، بقلم مهدی داودی، طهران ۱۳۴۱ ش.
 / العواصم من القواصم، لابی بکر بن العربی، المطبعة السلفیه، ۱۳۷۱ هـ.

/ غزالی نامه، تألیف جلال همائی، طهران ۱۳۱۵-۱۸

/ فارسنامه ابن بلخی، بسعی واهتمام گای لسترانچور. نیکلسون، طبع اوقاف گیب، کمبریج
 ۱۹۲۱

/ فارسنامه ناصری (تاریخ) تألیف حاج میرزا حسن فسائی، طهران ۱۳۱۴

/ الفاروق عمر بن خطاب، تألیف بشیریموت، بیروت، ۱۳۵۳

/ فتنه باب، تألیف اعتضاد السلطنه، به اهتمام عبدالحسین نوائی، طهران ۱۳۳۳

/ الفتح الوهبی علی تاریخ ابی نصر العتبی، موسوم به شرح یحیی، ۲ جلد، مصر، ۱۲۸۶

/ الفتنه الکبری، تألیف طه حسین، طبع دارالمعارف بمصر ۱۹۵۳

/ فتوح البلدان، بلاذری، طبع دخویه ۱۸۶۶، طبع دارالنشر للجامعین، بیروت ۱۹۵۷

/ فجر الاسلام، تألیف احمد امین، طبع لجنة التألیف والترجمه والنشر، مصر ۱۳۴۷

/ الفخری فی آداب السلطانیة والدول الاسلامیه، تألیف محمد بن طباطبائی معروف به ابن الطقطقی،

طبع گوتا ۱۸۶۵ طبع مصر ۱۳۴۵

/ فرخی سیستانی - تألیف دکتر غلامحسین یوسفی، مشهد ۱۳۴۱

/ فرق الشیعه، تألیف ابی القاسم سعد بن عبدالله بن ابی خلف الأشعری قمی، طبع استانبول

۱۹۳۱

/ الفاروق عمر، محمدحسین هیکل، ۲ جزء مصر ۱۳۶۴ ق.

/ الفرق بین الفرق تألیف ابی منصور عبدالقاهر بغدادی، قاهره ۱۹۴۸

*/ فرقة اسماعیلیه، تألیف مارشال گ. س. هاجسن، ترجمه فریدون بدره‌ای، تبریز ۱۳۴۳

/ الفصل فی الملل والاهواء والنحل (کتاب)، للامام ابن حزم الظاهری و بهامشه الملل والنحل

للمشهرستانی ۵ جزء مصر، ۱۳۴۷-۴۸

/ فکرآزادی، دکتر فریدون آدسیت، طهران، ۱۳۴۵ ش.

/ فوائد الرضویه فی احوال علماء المذهب الجعفریه، ۲ جلد، تألیف شیخ عباس قمی، طهران

۱۳۲۷

*/ فهرست کتابهای چاپی، گردآورده خانابا مشار، طهران، ۱۳۳۷

/ فهرست مقالات فادسی، ایرج افشار، طهران ۱۳۴۵

/ الفهرست، تألیف محمد بن اسحق الوراق معروف به ابن الندیم، طبع لایبزیك ۷۲-۱۸۷۱،

مصر ۱۳۴۸

/ فهرست کتابخانه دانشگاه طهران، نگارش محمدتقی دانشپژوه و علی نقی منزوی، ۱۴

مجلد، انتشارات دانشگاه طهران

*/ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات، نگارش محمدتقی دانشپژوه، مجله

دانشکده ادبیات، سال هشتم.

فوات الوفيات، تألیف محمد بن شاکر الکتبی، ۲ جلد ۱۲۹۹ ق.، قاهره ۱۹۵۱
 فیصل التفرقه بین الاسلام الزوندقه، تألیف ابو حامد محمد بن محمد الغزالی، در مجموعه الجواهر-
 الغوالی، طبع مصر، سنه ۱۳۴۳

قابوس و شمگیرزیادی، تألیف عباس اقبال، برلین، ۱۳۴۳ ق.
 القصد والامم فی التعریف باصول انساب العرب والعجم، تألیف ابو عمر النمری القرطبی،
 قاهره ۱۳۵۰ ق.

قصص العلماء، میرزا محمد تنکا بنی، طهران ۱۳۰۹، طهران ۱۳۱۳
 قندیه، در بیان مزارات سمرقند، بکوشش ایرج افشار طهران، ۱۳۴۳ ق.
 قواعد عقاید آل محمد، تألیف محمد بن الحسن الدیلمی الیمانی، طبع مصر، ۱۳۶۹ هـ ق.
 قیام آذربایجان و ستارخان، تألیف اسمعیل امیرخیزی، تبریز ۱۳۳۹

الکامل فی التاريخ، تألیف عزالدین ابن الاثیر جزری، ۱۴ مجلد، طبع تونبرگ، لیدن ۷۶-
 ۱۸۶۶ مصر، ۹ مجلد ۱۳۴۸ ق.

کتاب اخبار مکه، تألیف ابو الولید محمد بن عبدالله الازرقی، طبع و وستنفلد، لایپزیگ ۱۸۵۸
 کتاب الاصنام، لابن الکلبی، بتحقیق احمد زکی پاشا، لایپزیگ، ۱۹۴۱
 کتاب الاعلاق النفیسه، تألیف (ابو علی احمد بن عمر) ابن رسته، طبع لیدن سنه ۹۲-۱۸۹۱
 کتاب اعلام الناس بما وقع للبرامکه مع بنی العباس، تألیف محمد دیاب الاتلیدی، طبع مصر
 ۱۲۹۶

کتاب الاغانی، تألیف ابو الفرج اصفهانی، طبع مصر، ۲۳-۱۳۲۲
 کتاب الانصار و الرد علی ابن الراوندی الملحده، تألیف ابو الحسن عبدالرحیم خیاط المعتزلی،
 مصر، ۱۳۴۴ هـ ق.

کتاب الانساب، تألیف سمعانی، طبع لیدن، ۱۹۱۲
 کتاب البلدان، یعقوبی، لیدن، ۱۸۶۵، نجف ۱۹۱۸
 کتاب البخلاء لابی عثمان عمرو بن بحر الجاحظ البصری، به اهتمام وان فلوتن، لیدن ۱۹۰۰
 کتاب بغداد، لابن طیفور، قاهره ۱۹۴۹

کتاب الخراج، للقاضی ابی یوسف یعقوب بن ابراهیم، بولاق ۱۳۰۲، قاهره ۱۳۵۲
 کتاب الخراج، لیحیی بن آدم القرشی، طبع لیدن ۱۸۹۵
 کتاب الخراج، تألیف قدامة بن جعفر، لیدن، ۱۳۰۶
 کتاب دول الاسلام، تألیف ذهبی، طبع حیدرآباد دکن ۱۳۳۷

کتاب دیار بکریه، تألیف ابو بکر طهرانی، به اهتمام نجاتی لوغال، فاروق سومر، آنقره ۱۹۶۲
 کتاب سی و شش صحیفه، در مسائل حکمت و تاویلات، بتصحیح هوشنگ اجاقی، طهران
 ۱۹۶۱

کتاب الصادق المسلول علی شاتم الرسول، تألیف ابن تیمیه، طبع حیدرآباد دکن ۱۳۲۲
 کتاب الصواعق المحرقة فی الرد علی اهل البدع والزنادقه، تألیف شهاب الدین احمد بن حجر
 الهیتمی، طبع مصر ۱۳۲۶ هـ ق.

- کتاب صورةالارض، تألیف ابن حوقل، لیدن ۲ جلد، ۱۹۳۸-۳۹
- کتاب طبقات الامم، تألیف قاضی صاعد اندلسی، طبع بیروت ۱۹۱۲
- کتاب سیره صلاح الدین الايوبی، تألیف ابن الشداد، مصر ۱۹۵۳
- کتاب عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب، تألیف جمال الدین احمد بن علی، بمبئی ۱۳۱۸
- کتاب الفراید، میرزا ابوالفضل گلپایگانی، قاهره ۱۳۱۵ ق.
- کتاب الکنی والاسماء لابن بشرالدولابی، طبع حیدرآباد دکن ۱۳۳۲ ق.
- کتاب محاسن اصفهان، تألیف المافروخن، بتصحیح سیدجلال الدین حسینی، طهران ۱۳۱۲
- کتاب معجم البلدان، یاقوت حموی، طبع و وستنفلد لایپزیگ، ۷۱-۱۸۶۶ طبع بیروت
- کتاب مسالك الممالك، لاصطخری، طبع لیدن، ۱۹۲۷
- کتاب المعارف، لابن قتیبة الدینوری، طبع ثروت عکاشه، مصر، ۱۹۶۵
- کتاب المقالات والفرق، تصنیف سعد بن عبدالله الأشعری، بتصحیح، الدكتور محمد جواد مشکور طهران ۱۹۶۳
- کتاب النقص، تألیف عبدالجلیل قزوینی، طبع طهران، ۱۳۳۱
- کتاب الوزراء والکتاب، تصنیف جهشیاری، طبع قاهره، ۱۹۳۸
- * کشف الظنون، تألیف حاجی خلیفه کاتب چلبی، لایپزیگ ۵۷ - ۱۸۳۵
- کفاية الطالب، لابی عبدالله الکججی، طبع نجف ۱۳۵۶
- الکواکب الدریه فی مآثر البهائیه- تألیف عبدالحسین آواره، مصر، ۱۳۴۲

- * گاه شماری در ایران، تألیف سیدحسن تقی زاده، طبع طهران ۱۳۱۶ ه. ش.
- گزارش نامه ایران، در چهار بخش، نگارش مهدیقلی هدایت، طهران ۱۳۱۷، ۱۳۳۳
- گشایش و دهائش، (منسوب به) ناصر خسرو، بتصحیح سعید نفیسی، چاپ دوم، طهران ۱۹۶۱
- رلباب الالباب، محمد عوفی، طبع اوقاف گیب ۱۹۵۶، بکوشش سعید نفیسی، طهران، ۱۳۳۵ ش.
- رلب التوادین، تألیف یحیی بن عبداللطیف حسینی یا حسنی سینی قزوینی، طبع طهران ۱۳۱۴ ه. ش.
- لسان العرب، تألیف ابن منظور، طبع مصر، ۱۳۵۸-۱۲۹۹
- لسان المیزان، تألیف ابن حجر العسقلانی، طبع حیدرآباد دکن ۳۱ - ۱۳۲۹

- المآثر و الآثار، تألیف محمدحسن خان اعتماد السلطنه، طبع سنگی، طهران ۱۳۰۶ ه. ق.
- مآثر السلطانیه (مآثر سلطانی) تألیف عبدالرزاق بیک دنبلی متخلص به مفتون، تبریز ۱۲۴۱
- مازیار، مجتبی مینوی، با یک درام تاریخی از صادق هدایت، طهران ۱۳۱۲ ش.
- * مالک و زارع، تألیف دکتر ا. ک. س. لمتون. ترجمه منوچهر امیری، طهران ۱۳۳۹
- * ماننی و دین او، دو خطابه از سیدحسن تقی زاده، بانضمام متون عربی و فارسی درباره ماننی و مانویت و آنچه بدین موضوع مربوط است، فراهم آورده احمد افشار شیرازی طهران ۱۳۳۵

- / مجالس المؤمنین، تألیف قاضی نورالله شوشتری، سنگی تبریز، بدون تاریخ، طهران ۱۲۶۸
- / مجمل التواریخ، در تاریخ زندیه، تألیف ابوالحسن بن محمد امین گلستانه، طبع مدرس رضوی طهران ۱۳۲۵ ه. ش.
- / مجمع التواریخ: در تاریخ انقراض صفویه، تألیف میرزا محمد خلیل مرعشی صفوی، بتصحیح عباس اقبال، طهران، ۱۳۲۸ ش.
- / مجمل فصیحی، تألیف فصیح خوافی، بتصحیح محمود فرخ، ۳ جلد، مشهد ۴۱-۱۳۳۹
- / مجمل التواریخ والقصص، بتصحیح ملک الشعراء بهار، طبع طهران، سنه ۱۳۱۸ ش.
- / مجموعه اسناد ومدارك چاپ نشده درباره سید جمال الدین مشهور به افغانی، جمع آوری وتنظیم اصغر مهدوی - ایرج افشار، طهران ۱۳۴۲ ش.
- / مختصر تاریخ مجلس ایران، از انتشارات کاوه، برلین، ۱۳۳۷ ه. ق.
- / المختصر فی اخبار البشر، تألیف ابوالفداء صاحب حماة، طبع قسطنطنیه ۱۲۸۶ ه. ق.
- / مرآة الجنان و عبرة الیقظان، تألیف امام ابو محمد عبدالله بن اسعد یافعی، ۴ جلد، حیدرآباد دکن ۱۳۳۷
- / مرآة الزمان فی تاریخ الاعیان، تألیف سبط ابن الجوزی، المجلد الثامن، حیدرآباد دکن ۱۹۵۱
- / مرزهای ایران، نگارش مهندس محمد علی مخبر، طهران ۱۳۲۴ ش.
- / مروج الذهب، تألیف مسعودی، طبع پاریس ۹ جلد، ۷۷-۱۸۶۱، طبع مصر ۲ جلد ۱۳۴۶
- تحقیق محمد محیی الدین ۴ مجلد، قاهره ۱۹۴۸
- / مزارات هرات، امیر اصیل الدین عبدالله دشتکی، طبع سنگی، هرات ۱۳۱۵ ق.
- / المسالك والممالك، تألیف ابن خردادبه، طبع دخویه، لیدن ۱۸۸۹
- / مسالك وممالك، ترجمه کتاب اصطخری، بکوشش ایرج افشار، طهران ۱۳۴۵
- / مسالك الممالك، للاصطخری - لیدن، ۱۹۲۷
- / مسامرة الاخيار و مسامرة الاخبار، تألیف محمود بن محمد الاقسرائی، آنقره ۱۹۴۴
- / المستجاد من فعلات الاجواد، تألیف ابو علی تنوخی، طبع دمشق ۱۹۴۶
- / المستطرف للاشبهی، ۲ جلد، قاهره ۱۲۷۹، مصر ۱۳۵۵
- / معجم قبائل العرب، تألیف عمر رضا كحاله، دمشق ۱۹۴۹
- / المضاف الى بدايع الازمان، تألیف حمید الدین بن حامد کرمانی، به اهتمام عباس اقبال، طهران ۱۳۳۷ ش.
- / مطالعاتی در باب بحرین و جزایر خلیج فارس، تألیف عباس اقبال، طهران، ۱۳۲۸
- / مطلع سعیدین و مجمع بحرین، تألیف کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی، بتصحیح محمد شفیع ۲ جلد، لاهور، ۴۹-۱۹۴۶
- / مطلع الشمس، تألیف محمد حسن خان صنیع الدوله، طبع سنگی، طهران، ۱۳۵۳-۱۳۵۱ ه. ق.
- / المعارف لابن قتیبة الدینوری، مصر، ۱۳۵۵ ق.
- / معالم القربه فی احکام الحسبه، لابن الاخوه، بتصحیح روبن لیوی، اوقاف گیب، کمبریج ۱۹۳۷
- / معجم الادباء، یاقوت حموی، لیدن، ۱۶-۱۹۵۹

- * / معجم المطبوعات العربیه والمغربیه، الیان سرکیس یوسف، مصر ۱۹۲۸
 / مفتاح باب الابواب، تألیف محمد مهدیخان زعیم الدوله (ترجمه) چاپ دوم، طهران
 ۱۳۴۵ ش.
- / مقاتل الطالبیین و اجدادهم، (کتاب) و بهامشه منتخب المراثی والخطب لفخرالدین احمد
 النجفی، طهران
- / مقالات الاسلامیین واختلاف المصلین، تألیف ابو الحسن علی بن اسماعیل الاشعری، استانبول
 ۱۹۲۹-۳۰، مصر ۵۴-۱۹۵۰
- / مقاله شخصی سیاح، که در تفصیل قضیه باب نوشته است، طبع سنگی ۱۳۵۸ ه. ق.
 / مقدمه ابن خلدون، به اهتمام کاترمر، طبع پاریس ۱۸۵۸، بیروت ۱۹۵۶
 / مقدمه فی تاریخ صدر الاسلام، تألیف عبدالغزیزالدوری، بغداد ۱۹۴۹
 / مکادم الآثار، در احوال رجال دوره قاجار، تألیف میرزا محمد علی معلم حبیب آبادی، اصفهان
 ۱۳۳۷ ش.
- / ملخص تاریخ نو، تألیف یعقوب خان انجدانی، نگارش ابراهیم دهگان، اراک ۱۳۳۲
 / الملل والنحل، للشهرستانی، طبع لایپزیگ ۱۹۳۳، قاهره ۱۹۴۸
 / میدوحین سعدی، محمد قزوینی، (سعدی نامه، تعلیم و تربیت/۷) طهران، ۱۳۱۶ ش.
 / مناقب بغداد، تألیف جمال الدین ابو الفرج الشهیر بابن الجوزی بغداد ۱۳۴۲ ه. ق.
 / مناقب عمر بن عبدالغزیز، لابن الجوزی، لایپزیگ، ۱۸۹۹
 / منتخب التواریخ مظفری، تألیف صدیق الممالک شیبانی، طبع سنگی، طهران ۱۳۲۳ ه. ق.
 / منتخب التواریخ معینی، منسوب به معین الدین نطنزی، بتصحیح ژان اوبن، طهران
 ۱۳۳۶ ه. ش.
- / منتخبات اسماعیلیه، دکتر عادل عوا، دمشق، ۱۹۵۸
 / المنتظم فی تاریخ الملوک والامم، تألیف جمال الدین ابو الفرج عبدالرحمن بن لجوزی، ۶
 جلد طبع حیدرآباد دکن ۵۹-۱۳۵۷
- / منتظم ناصری، تألیف محمد حسن خان اعتماد السلطنه، ۳ جلد طهران، ۱۳۵۵-۱۲۹۸ ه. ق.
 / مواهب الاهی، تألیف معین الدین بن جلال الدین محمد یزدی، مشهور به معلم، مجلد اول، به
 تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، طهران ۱۳۲۶
 / مهمان نامه بغداد، تألیف فضل الله روزبهان، به اهتمام دکتر منوچهر ستوده، طهران ۱۳۴۱ ش.
 / میرزاتقی خان امیرکبیر، تألیف عباس اقبال آشتیانی، طهران ۱۳۴۵
-
- / نامه عالم آرای نادری، تألیف محمد کاظم، دفتر اول: مشتمل بر عکس نسخه با مقدمه بقلم
 میکلوخاما کلاهی مسکو ۱۹۶۵، دفتر دوم، ۱۹۶۵
 / نامه تنسر، بعسی مجتبی مینوی، طهران ۱۳۱۱
 / نامه دانشوران، تألیف شمس العلماء عبدالوهاب قزوینی، ابو الفضل ساوجی، وحسن طالقانی
 ۷ ج، سنگی طهران ۱۳۲۴-۱۲۹۶
 / نزهة القلوب، تألیف حمد الله مستوفی قزوینی، بکوشش محمد دبیرسیاقی، طهران ۱۳۳۶

- / نسانم الامحار من لطائم الاخبار، در تاریخ وزراء، منسوب به ناصرالدین منشی کرمانی
بتصحیح میرجلال الدین حسینی، انتشارات دانشگاه طهران، ۱۳۳۸
- / نصف جهان فی تعریف الاصفهان، تألیف محمد مهدی اصفهانی، بتصحیح دکتر منوچهر مستوده،
طهران ۱۳۴۰
- / نظام التواریخ تألیف بیضاوی (ناصرالدین عبدالله بن عمر بیضاوی) طبع طهران ۱۳۱۳
- / نقطویان یا پسیخانیان، از صادق کیا، ایران کوده، شماره ۱۳، طهران ۱۳۲۵ بزدگردی
- / نهاية الادب فی معرفة انساب العرب، تألیف قلقشندی، بغداد ۱۹۵۸
- / نهاية الادب فی فنون الادب، للنویری، دار الکتب المصریه ۱۹۳۱
- / نهضت سرحداتان در خراسان، تألیف ای. پ. پطروشفسکی، ترجمه کریم کشاورز (فرهنگ
ایران زمین / ۱۵) طهران، ۱۳۴۱

- / روزات در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی، تألیف عباس اقبال، انتشارات دانشگاه طهران،
۱۳۳۸ ش.
- / وفيات الاعیان فی انباء ابناء الزمان، تألیف قاضی ابن خلکان، بالشقایق النعمانیه در هامش،
جلد ۲، ۱۳۱۵، طبع سنگی ۲ جلد طهران ۱۲۸۴، طبع محمد محیی الدین عبدالحمید، ۶
جلد ۴۹ - ۱۹۴۸
- / وقایع روزانه دربار ناصرالدین شاه، تألیف اعتماد السلطنه، طهران
/ وقعة صفین، تألیف نصر بن مزاحم المنقری، قاهره ۱۳۵۶

- / هدیة الاحباب، تألیف حاج شیخ عباس قمی، طهران ۱۳۳۲
- / هشت مقاله تاریخی و ادبی، نصرالله فلسفی، انتشارات دانشگاه طهران ۱۳۳۵
- / هفتاد و سه ملت، به اهتمام و تصحیح دکتر محمد جواد مشکور، طهران ۱۳۳۷
- / هفت باب با باسیدنا، بسعی ولادیمیر ایوانوف، چاپ بمبئی ۱۹۳۳

- / یادداشتهای تاریخی، راجع به فتح تهران و اردوی برق، تألیف علی دیوسالار، چاپ طهران
- / یادداشتهای قزوینی، بکوشش ایرج افشار، انتشارات دانشگاه طهران
- / یتیمه الدهرفی شعراء اهل العصر، تألیف ابی منور عبدالملک الثعالبی، مصر، ۵۳-۱۳۵۲
- / الیزیدیون فی حاضرهم و ماضیهم، بقلم السید عبدالرزاق حسنی، صیدا ۱۹۵۱
- / الیزیدیه، صدیق الدمولوجی، موصل ۱۹۴۹
- / الیزیدیه قدیماً و حدیثاً، لاسماعیل بک چول، به اهتمام الدكتور قسطنطین زریق، بیروت ۱۹۳۴
- / یرک کلمه، تألیف میرزا یوسف تبریزی، طبع سنگی، ۱۲۸۷

- /Andreas, F.C., *Die Babis in Persien*, Leipzig 1896
- /Angiolello, G.M., *Breve Narratione della Vita et fatti del Signor Ussuncassan Re di Persia*, 1525
- /Arnold, *The Caliphate of Islam*, Oxford 1924
- The Preaching of Islam*, London 1935
- /Arunova-Ashraffian, *Gosudarstvo Nadir-Shacha Afsbara*, Moskva 1928
-
- /Babinger, "Scheich Bedr ed-din von Simaw.," in «Der Islam», 1921
- /Barbaro, *Travels To Tana and Persia*, Hakl. Soc., 1873
- *Barthold, *La Decouverte de l'Asie*, Paris 1947
- Herat unter Husein Baiqara*, Leipzig 1937
- Mussulman Culture*, Calcutta 1934
- Die Persische Su'ubiyas* in *Zeitsch. für Assyrologie*, 26
- Turkestan Down to the Mongol Invasion*, 2nd ed., 1958
- Ulug Beg und seine Zeit*, Leipzig 1935
- «Zur Geschichte der Saffariden», in *Noeldeke's Festschrift I*
- /Bausani, *Persia Religiosa*, Milano 1959
- /Bayani, k., *Les relations de l'Iran avec l'Europe occidentale à l'époque Safavide*, Paris 1937
- /Baykal, *Uzun Hasan'in Osmanlılara Karsi hati mücadeleye hazirliklari*. Belleten XXI, 1957
- /Beazley, Ch. R., *The Texts and Versions of John de Plano Carpini*, Cambridge 1903
- /Becker, C.H., *Bartholds Studien ueber Chalif und Sultan*, in *Der Islam* VI, 1996
- C.H. *Islamstudien*, Berlin, 1924
- /Bedik, P., *Cebil Sutun*, Vienna 1678
- /Bellan, L., *Chah Abbas I. sa vie, son histoire*, Paris 1932.
- /Benjamin, S. G. W., *Persia and the Persians*, London 1887.
- /Benjamin of Tudela, *Travels of Rabbi Benjamin*, 1783
- /Berchem, M. Van., *La propriété territoriale et l'impôt foncier*, Genève 1886
- /Berchet, G., *La Republica di Venezia e la Persia*, Turin 1859
- /Blachère, R., *Le problème de Mahomet*, Paris 1952

- /Blochet, E., *Le Messianisme dans l'hétérodoxie musulmane*, Paris 1903
Introduction à l'histoire des Mongols, Leiden-London 1910
- /Boldyrév, *Ocerki iz geratscogo obscestva na rubeze xu-xvi vv*
- /Bosworth, *Ghaznavid Military organisation*, Islam, 1960
The Ghaznavids, Edinburg 1963
- /Bouvat, L., *Essai sur les rapports de la Perse avec l'Europe*, 1918
Les Barmécides, Paris 1912
L'empire mongole, Paris 1927
- /Berezin, I. N., *Petushestviye Po severnoy Persii*, Kazan 1852
- */Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Literatur*, 5 vols, Vienna und Lyden 1898-1462
Geschichte des islamischen Voelker, Muenchen 1943
History of the Islamic Peoples, New York 1960
- /Brosset, *Histoire de la Georgie*, St. Petersburg 1856-57
Collection d'historiens arméniens, St. Petersburg, 2 Vols 1814-16
- /Browne, E. G., *A Literary History of Persia*, 4 Vols, Cambridge 1928-30
Materials for the study of Babi religion, Cambridge 1918
The Persian Revolution of 1905-1909, Cambridge 1910
A Year Amongst the Persians, London 1893
- /Buhl, *Das Leben Muhammeds*, Heidelberg, 1955
- /Busse, *Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen*, 1959
-
- /Caetani, L., *Annale dell' Islam*, 10 Vols, Milan 1905-26
Chronographia Islamica, 5 Vols, Paris 1912
- /Cahen, C., *Le Maleknameh et l'histoire des origines Seljoukides*, Oriens II, 1943
- /Cahun, L., *Introduction à l'histoire de l'Asie*, Paris 1896
- /Canard, *Arminiya E I*, Nouvelle éd. Vol I
- /Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam*, 5 Vols, Paris 1921-26
- /Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, 3 Vols, 1899-1910
- /Chahnazarian, V., *Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, Paris 1856
- /Challeye, F., *Petite histoire des grandes religions*, Paris 1941
- /Champdor, A. *Tamerlan*, Payot, Paris 1957
- /Chapsman, L., *The Fourth Voyages into Persia*, Hak. Ser. 1598
- /Chardin, *Voyages du chevalier Chardin, en Perse et d'autres lieux de l'orient*, par L. Langles, 10 Vols, Paris 1811
- /Chavanne, *Documents sur les Toukiou occidentaux*, St. Petersb. 1903

- /Clairac, L. A., *Histoire de Perse depuis le commencement de ce siècle*, 3 Vols Paris 1750
 /Clavijo, R. G. de, *Embassy to Tamerlane*, London 1928
 /Contarini, A. *The Journal of Ambrose, Contarini*, Edinburgh 1811
 /Curzon, Lord, *Persia and the Persian Question*, 2 Vols, London 1892
 /Creswell, K. A. C., *Early Muhammedan Architecture*, 2 Vol, Oxford 1932-40

-
- /Dauson, *The Mongol Mission*, London 1955
 /Defrémery, *Hist. des Sultans Ghourides*, Paris 1884
 /Defrémery, *Memoire sur la destruction de la Dynastie de Mozaffariens*, Paris 1845
 /Deguignes, Y., *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux*, Ouvrage Tiré des livres chinois. 4 Vols, Paris 1756-58
 /Dennett, D. C., *Conversion and The Poll Tax in Early Islam*, Cambridge (Mass) 1950
 /Dieulafoy, Jane, *La Perse, la Chaldée et la Susiane*, Paris 1887
 /D'ohsson, C., *Histoire des Mongols*, 4 Vols, La Haye 1834-1835
 /Donaldson, *The Shiite Religion*, London 1933
 /Dorn, *Ueber die Einfaelle des Alten Russen in Tabaristan*, 1875
 /Dozy, *L'Histoire de l'islamisme*, Paris 1879
     Die Israeliten zu Mekka, Leipzig 1864
 /Drouville, G., *Voyage en Perse*, Paris 1828
 */Du Mans, R., *Estat de la Perse en 1660*, Paris 1890
 /Dutemple, E., *Les Kajars. Vie de Nasser-ed-din chah* Paris 1873

-
- /Edwards, A., *The Voyage... in Persia*, Hak. 1598-9
 /Elwell-Sutton, *A Guide to Iranian Area Study*, Michigan. 1952
 */Erdmann, F., *Temudschin der Unerschütterliche*, Leipzig 1862
 /Ettinghausen, R., *A selected and Annotated Bibliography of Books and Periodicals*, Washington 1952-54

-
- /Farmer, H. G., *A History of Arabian Music*, London 1929
 /Faruk Sümer, *yüzy ilda oguzlar*, Ankara. Dil ve Tarik. Fak. Dergisi 1958
 /Fekte, *Die Siaqat-Schrift*, 2 Bde, Budapest 1955
 /Ferrier, J.P., *Voyage en Perse...*, 2 Vols Paris 1860

- /Ferté, *Vie de Sultan Hossein Baikara*, Paris 1898
- /Feuvrier., Dr., *Trois ans à la cour de Perse*, Paris 1906
- /Fischel, «A New Latin Source on Tamerlane's Conquest of Damascus.»
oriens 9, Lieden 1956
- Ibn Khaldun and Tamerlane*, Berkeley 1952
- W. J. *The Jews in the Economic and Political life of Medieval Islam*, London 1937
- /Fraser, J. B., *Narrative of a Journey into Khorasan*, 1825
Travels in Koordistan, 2 Vols 1840
- /Frye, R. N., *Iran*, London 1954
The History of Bukhara, Cambridge (Mass) 1954
-
- */Gabriel, A., *Die Erforschung Persiens*, Wien 1952
- /Gardane, Ange de., *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse*, Paris 1809
- /Gardane, Alfred, *Mission du Général Gardane en Perse*, 1865
- /Gardet, L., *La cité musulmane*, 1954
- /Gaudefroy-Demombynes, *Mahomet, sa vie et sa doctrine*, Paris 1945
- /Gibb, *Mohammedanism*, Oxford 1954
- /Gilanenz, P. S, *The Chronicles*, Lisbon 1959
- /Gobineau, *Religions et philosophies dans l'Asie centrale*, Paris 1899
- /Gobineau, *Trois ans en Asie*, Paris 1859
- /Goeje, M. J. de, *Memoire sur les Carmathes du Babrain et les Fatimides*, Leyden 1886
- /Goldziher, *Le dogme et la loi de l'Islam*, Paris 1958
- /Golpinarli, *Islam ve Türk illerinde Fütüvet teskilati ve kaynaklari*. İktisat Fak. Mecmuasi, Istanbul, 1949
- /Guillaume, *Islam*, P.B. London 1956
New light on the life of Mohammed, Manchester University Press
- Guillou, *Essai bibliographique sur les dynasties musulmanes de l'Iran*, Madrid 1957
- /Greaves, R. L., *Persia and the Defence of India 1884-1892*. London 1959
- /Grousset, R., *L'empire mongol*, Paris 1941
L'empire des steppes, Paris 1939
- /Grunebaum, G. E. Von, *Medieval Islam*, Cihcago 1946
-
- /Hannekum, W., *Persien im Spiel des Maechte 1900-1907*. Berlin 1938